

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ГОЙДАЛО ІРИНА ВАСИЛІВНА

УДК 340.123 (477)

**ПОГЛЯДИ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Поліковський Микола Федорович

кандидат юридичних наук

Львів – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1 Історіографія проблеми. Ступінь її розробки	11
1.2 Характеристика джерельної бази та методології дослідження	36
Висновки до розділу 1.....	56
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО	58
2.1 Суспільно-політичне та ідеологічне підґрунтя формування поглядів М. Грушевського. Формування і становлення його політико- правових поглядів (1890–1917 рр.)	58
2.2 Еволюція державно-правових поглядів М. Грушевського у перебігу революційних подій 1917–1918 рр.	91
2.3 Трансформації та розвиток поглядів М. Грушевського про державу і право (1918–1934 рр.)	124
Висновки до розділу 2.....	137
РОЗДІЛ 3 РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО	141
3.1 Утілення поглядів М. Грушевського про державу і право у законодавстві Української Народної Республіки	141
3.2 М. Грушевський про перспективи розвитку української державності	155
Висновки до розділу 3.....	173
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180

ВСТУП

Актуальність теми. У кожного народу є свої історичні постаті першої величини. До велетнів української національної культури, політичної та правової думки і чину належать, зокрема, Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Станіслав Дністрянський, Михайло Грушевський та багато ін. Саме з їхніми іменами та творчою спадщиною пов'язані насамперед прогресивні і конструктивні ідеї розвитку української культури, науки, політичної і правової думки, відродження історичної свідомості й національної гідності народу, незалежності і державності. Усі вони належать до революційного крила української інтелігенції, яка, усвідомлюючи необхідність боротьби за національне визволення, водночас прагнула домогтися й вирішення соціальних проблем.

Саме їхній приклад, самопожертва і непримиренна позиція революційних демократів будили політичну і правову свідомість народу, кликали його до боротьби за незалежність та державність. Власне на такому сприятливому ґрунті вагомої вітчизняної політико-правової спадщини і сформувався світогляд М. Грушевського – невтомного дослідника історії та культури українського народу, поборника його соборності, відомого громадсько-політичного, державного і наукового діяча.

Але якщо постаті Т. Шевченка й І. Франка та їх творчість, нехай і в заідеологізованій ретуші, загалом не підлягали забороні за радянського тоталітарного режиму, то М. Грушевського, якщо і згадували, то неодмінно з негативними ярликами. Його наукова, педагогічна, просвітницька, громадська та політична діяльність подавались у викривленому віддзеркаленні. Упродовж десятиліть геніального вченого і відомого громадсько-політичного діяча зображували буржуазним націоналістом (хоч він був соціалістом-революціонером), ідеологом і натхненником української контрреволюції (а насправді він був одним з вождів української революції та федералістом), агентом австро-німецького імперіалізму (хоч він був його непримиренним

ворогом), ворогом українського народу (тоді як він залишався його вірним сином до самої смерті), фальсифікатором історії України (хоч його історичні дослідження у цій царині вирізняються глибиною і достовірністю). Тож потрібно заповнити наявні прогалини щодо вивчення поглядів М. Грушевського про державу і право, очистити його спадщину від численних фальсифікацій, показати роль і значення мислителя в розвитку новітньої української політичної та правової думки. Відтак вперше дослідити погляди мислителя з позиції науки історії політичних і правових учень.

М. Грушевський як політик пройшов шлях від засновника національно-демократичної партії Галичини і Товариства українських поступовців у Києві до творця засад Української незалежної держави. Він був головою Центральної Ради, а згодом визнав радянську владу на Україні і висловив готовність служити їй. Словом, з плином часу змінювалися його погляди, еволюціонували суспільно-політичні та історико-правові концепції, філософське сприйняття життя. Але любов до свого народу та історичної істини для нього завжди були вищим мірилом у науковій творчості і в громадсько-політичній діяльності. Він був сином своєї епохи, тому в житті й діяльності М. Грушевського, як і багатьох інших визначних діячів України, з усією глибиною відбилася трагічна історична доля розчленованих політичними кордонами українських земель, що були в насильницький спосіб, різними загарбницькими режимами позбавлені власної державності. Нинішні умови справжньої війни за державну незалежність, а також гібридної війни, складовою якої є ідеологічна боротьба, яку веде проти України агресивний, терористичний режим російського президента В. Путіна, нагадують події періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. З огляду на це, актуальність дослідження поглядів М. Грушевського про державу і право не викликає сумнівів.

Теоретичну основу дисертації становлять праці відомих вітчизняних і зарубіжних науковців, а саме: Т. Андрусика, Ю. Бойка, С. Бостана, Д. Бочарнікова, І. Верби, В. Верстюка, Л. Винара, В. Винниченка, П. Гай-Нижника, І. Гирича, Я. Голобородька, І. Данюка, В. Доморослого,

Д. Дорошенка, С. Журавльова, Л. Зашкільняка, Є. Зозулі, В. Ідзя, М. Камінського, В. Кампо, М. Кармазіної, М. Кияна, Л. Когород, Л. Комзюка, О. Копиленка, М. Кордуби, Г. Корольова, В. Крота, С. Кульчицького, В. Кухара, В. Макарчука, Р. Огірка, Р. Пирога, М. Поліковського, Т. Приймака, О. Прицака, В. Рум'янцева, С. Сворака, В. Солдатенка, В. Тельвака, І. Терлюка, Ю. Фігель та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр. Національної академії правових наук України, а також тематики наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ: «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433) та «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0113U007492).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження – об'єктивно і всебічно опрацювати політико-праву спадщину М. Грушевського, його погляди про державу і право, виявити науково-практичну значущість його доробку для подальшого розвитку вітчизняної юридичної науки, зокрема науки історії вчень про державу та право і практики державного будівництва.

Для досягнення мети дослідження передбачено вирішити такі основні *завдання*:

- 1) з'ясувати стан дослідження поглядів М. Грушевського про державу і право у працях істориків, істориків права, політологів та інших авторів;
- 2) дослідити наукову, політико-правову спадщину, а також життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність М. Грушевського як чинники формування державотворчих поглядів ученого;
- 3) проаналізувати особливості формування і розвитку державно-правових поглядів М. Грушевського на різних етапах його життєдіяльності;
- 4) визначити особливості політико-правових поглядів М. Грушевського в період функціонування Центральної Ради;

5) схарактеризувати особливості і специфіку федералістського проекту М. Грушевського;

6) виявити наукову і практичну цінність, значення і конструктивну роль багатой політико-правової спадщини М. Грушевського у творчому використанні в сучасних динамічних процесах державного та правового будівництва в Україні;

7) обґрунтувати роль і значення політико-правової спадщини М. Грушевського для розвитку науки історії політичних та правових учень та сучасної юридичної науки в Україні загалом.

Об'єктом дослідження є багатоманітна наукова творчість, громадсько-політична і державно-правова діяльність М. Грушевського.

Предметом дисертації є погляди М. Грушевського про державу і право.

Хронологічні межі дослідження визначено роками життя вченого, себто охоплюють період з 1886-го по 1934 роки. У зв'язку з проведенням порівняльного аналізу державно-правових поглядів М. Грушевського та низки вчених, праці котрих вагомо вплинули на формування його світорозуміння та світосприйняття або чий ідеї й концепції він тією чи іншою мірою використовував у своїй творчості, хронологічні межі праці виявилися дещо розширеними.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження послужив комплекс філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів.

За допомогою філософського методу розглянуто стан дослідження наукової проблеми, обґрунтовано закономірності та особливості етапів становлення й розвитку поглядів М. Грушевського про державу і право в межах науки історії української політичної та правової думки, з урахуванням багатьох різноманітних чинників.

Під час дослідження сутності й природи політико-правових поглядів М. Грушевського використано діалектичний метод, що дало змогу виокремити основні структурні ознаки аналізованого складного ідеологічного явища.

Застосовано також різноманітні загальнонаукові та спеціально-наукові методи, серед яких: логічний, історичний, історико-порівняльний, порівняльно-

правовий, системно-структурний, функціональний тощо. Так, за допомогою логічного методу проаналізовано дефініцію поняття «федералізм» і його концептуальні засади. Історичний та історико-порівняльний методи застосовано для ґрунтовного вивчення наявної історіографії та джерельної бази дослідження. Генезу й еволюцію поглядів М. Грушевського в межах історії української політико-правової думки проаналізовано за допомогою порівняльно-правового методу. Системно-структурний та функціональний методи застосовано з метою з'ясування й дослідження основних положень політико-правової спадщини М. Грушевського на всіх етапах її формування, становлення, розвитку і трансформації, зокрема на тлі наукового доробку представників вітчизняної політико-правової думки середини ХІХ – початку ХХ ст.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є монографічною науковою працею, в якій вперше крізь призму сучасної історико-правової методології досліджено погляди М. Грушевського про державу і право з позицій науки історії політичних та правових учень. Зокрема в роботі:

вперше:

- на основі історіографічного і джерелознавчого вивчення багатоманіття матеріалів (архівних документів, періодики, мемуарів, наукових та літературних джерел) розкрито сутність та особливості поглядів М. Грушевського про державу і право та проаналізовано його багату політико-правову спадщину;

- комплексно досліджено погляди М. Грушевського про державу і право з урахуванням його активної громадсько-політичної та державно-правової діяльності, з метою використання отриманих вірогідних наукових результатів вітчизняною юридичною наукою, зокрема історією вчень про державу і право, та втілення їх у практику державного будівництва в Україні;

- відображено основні характеристики поглядів М. Грушевського про державу і право, які впливають з його державницько-правової, історичної,

філософської, культурологічної та політичної концепцій;

- визначено сутність та особливості політико-правової концепції

М. Грушевського та стан її втілення в законодавстві Центральної Ради;

удосконалено:

- результати дослідження наукової, політичної і правової спадщини М. Грушевського та його участі у складних суспільно-політичних, державотворчих процесах, науковому і громадському житті, завдяки чому він сформувався як державний діяч з власним баченням шляхів формування і подальшого розвитку Української держави і права;

- підходи до розуміння державно-правового світогляду М. Грушевського, починаючи з його молодих років, участі в діяльності Центральної Ради в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і в пізніший період життя;

дістали подальшого розвитку:

- пропозиції М. Грушевського щодо майбутньої форми державного устрою Української держави;

- сукупність поглядів М. Грушевського щодо перспектив розвитку вітчизняних державно-правових інститутів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані ґрунтовні положення та висновки викликають значний науково-теоретичний та практичний інтерес, вони, без сумніву, збагатили вітчизняну науку історії вчень про державу і право щодо становлення та розвитку державно-правових ідей М. Грушевського.

Результати та висновки дисертаційної праці можуть бути використані у:

- *правотворчій сфері* – окремі положення дисертації можуть бути застосовані під час розробки нормативно-правових актів, що регулюють питання суспільного і державного життя, зокрема державного устрою в Україні;

- *науково-дослідній діяльності* – для подальших наукових досліджень у галузі історії політичних і правових учень, історії української політичної і правової думки;

- *навчальному процесі* – для підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичної літератури, а також у процесі викладання таких важливих навчальних дисциплін, як «Історія вчень про державу і право», «Історія української політичної і правової думки», «Історія держави і права України», «Теорія держави і права», «Філософія права», «Історія України» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є довершеною, творчо і самостійно виконаною науковою працею. Сформульовані автором положення та висновки ґрунтуються на особисто отриманих результатах дослідження. При використанні матеріалів інших дослідників зроблено відповідні обов'язкові посилання.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розробки проблеми загалом та окремих її аспектів, зроблені узагальнення та отримані результати наукового пошуку доповідалися на наукових конференціях, семінарах, засіданнях круглих столів, зокрема: II Регіональному круглому столі «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (Львів, 18 лютого 2011 р.); III Міжнародній науковій конференції «Компаративістські читання» (Львів, 29–30 квітня 2011 р.); III Всеукраїнському круглому столі «Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування» (Львів, 9 грудня 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (Львів, 17 лютого 2012 р.); Звітній науковій конференції «Актуальні аспекти підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки» (Львів, 24 лютого 2012 р.); Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 28 вересня 2012 р.); III Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні» (Київ, 29 листопада 2012 р.); Науково-практичному семінарі «Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності»

(Львів, 7 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право, суспільство і держава: форми взаємодії» (Київ, 15–16 березня 2013 р.); Дев'ятій Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Україна наукова» (Київ, 25–27 березня 2013 р.); Другій Всеукраїнській науковій інтернет-конференції «Конституціоналізм в Україні (ідеї, концепції, доктрини): історія і сучасність» (Львів, 25 квітня 2013 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації відображено у 10 наукових публікаціях, з яких п'ять – наукові статті (чотири – у вітчизняних фахових юридичних виданнях, одна – у закордонному фаховому виданні) та п'ять тез виступів і повідомлень на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми. Ступінь її розробки

Академік Д. Лихачов у «Листах про добре і прекрасне» вказував, що «пам'ять і знання минулого наповнюють світ, роблять його цікавішим, значнішим та одухотвореним. Якщо ви не бачите за навколишнім світом його минулого, він для вас порожній» [161, с. 15]. Аналіз історіографії здійсненого дослідження свідчить про багатоманіття використаних підходів та інтерпретацій, адже цю тему так чи інакше уже відображало багато авторів у різних контекстах. Та все-таки погляди М. Грушевського про державу і право у триваючому науковому дискурсі досі є малодослідженими, передусім у межах науки історії політичних і правових учень.

Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) нині добре відомий сучасникам як видатний український вчений-енциклопедист, історик, філософ, громадсько-політичний, державний діяч, один з лідерів українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. 29 вересня 2016 р. українська громадськість та наукова спільнота широко відзначили 150 років від дня народження видатного українського історика М. Грушевського. Він сам воздвиг найвагоміший, нерукотворний пам'ятник – 10 томів найбільшої і найправдивішої «Історія України-Руси». Наукова спадщина М. Грушевського – це близько 2000 друкованих праць, що, без сумніву, збагатили європейську та вітчизняну науку [73, с. 837]. Його життєва позиція, суспільно-політичні, філософські та історико-правові погляди, ідеї та здобутки протягом 25 років розбудови незалежної Української держави привертають пильну увагу філософів, істориків, педагогів, філологів, політологів, соціологів та правників. Влучно зауважив сучасний український історик та дослідник життя і діяльності М. Грушевського Р. Пиріг: «...після проголошення незалежності України

жоден з визначних українських діячів, заборонених комуністичним режимом, не зміг би зрівнятися з М. Грушевським за темпами і масштабністю інкорпорації у ще напіврадянське суспільне середовище» [157, с. 89]. Пильна увага до постаті видатного мислителя є свідченням того, що вивчення історичних, політичних та правових надбань є особливо необхідним у часи здійснення докорінних, революційних перетворень у державі та рішучої зміни її ідеології від пострадянської до української національної. Зазначені надбання не лише сприяють у вирішенні складних проблем державотворення, а також стимулюють подальші теоретичні, інтелектуальні пошуки та допомагають формувати нові підходи, ідеї й концепції в межах сталої демократичної європейської традиції, у якій, попри усі складнощі, розвивається сучасна Українська держава.

Політико-правові погляди М. Грушевського становлять одну з концепцій, що сприяли і сприяють активізації побудови України як справді незалежної, суверенної і національної держави. Принципове відстоювання низки національних позицій у державотворенні періоду національно-визвольних змагань (1917–1921) свідчить про невтомний теоретичний пошук ученим оптимальної моделі відродження й утвердження української державності після багатьох десятиліть небуття. Вивчення генези та розвитку поглядів М. Грушевського про державу і право дає змогу усвідомити та реконструювати особливості українського державотворення на початку ХХ ст. та сприяє розумінню сучасних тенденцій державного і правового будівництва незалежної, суверенної, європейської, демократичної та правової Української держави.

Багатоманіття наукового доробку М. Грушевського у сфері його політико-правових поглядів досі не стало предметом спеціального, комплексного історико-правового дослідження. Тобто лише окремі складові політико-правового дискурсу щодо багатой наукової спадщини видатного вітчизняного дослідника-історика, громадсько-політичного діяча нині відображено в низці різних філософських, історичних, політологічних та правових праць, переважно українських вчених. Отже, ґрунтовне, повне і

всєбічне висвітлення поглядів М. Грушевського про державу і право потребує найширшого залучення всього спектру різноманітної наукової літератури і джерел. У нашому дослідженні використано *три блоки літератури*, які належать до: 1) дорадянського (1890–1917), 2) радянського (1918–1990) та 3) пострадянського (з 1991 р.) періодів. Кожен зі зазначених періодів характеризується своїми особливостями оцінки наукової, політико-правової спадщини вченого.

Перший блок наукових праць, присвячених державно-правовим поглядам М. Грушевського є, безперечно, надзвичайно цікавим для наукового аналізу. Це зумовлено тим, що цей період (київсько-львівський) характеризується першими серйозними науковими доробками молодого ученого, що в середовищі тогочасних науковців уже привертало до себе підвищену увагу. Крім того, одночасно зі здійсненням суто наукової діяльності М. Грушевський чимало часу присвячував активній громадсько-політичній діяльності, що істотно вплинуло на формування його політичного та правового світогляду. Згодом таке поєднання безпосередньо відобразилося на формуванні, становленні і розвитку його політико-правових поглядів, викладених у численних працях.

Дослідження перших творчих доробків ученого було започатковане ще 1890 р., коли М. Грушевський видав першу монографічну працю «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», що отримала схвальну оцінку його вчителя В. Антоновича. Відтак молодий дослідник у своєму щоденнику занотував, що В. Антоновичу «припав до душі п'ятий розділ наукового дослідження, присвячений державно-суспільному устрою Київських земель у домонгольський період» [64, с. 126]. Польський рецензент А. Шарловський також схвально оцінив цей п'ятий розділ, наголошуючи на високому рівні здійсненого дослідження та відсутності у праці «відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків» [236, с. 140].

Після публікації статті М. Грушевського «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» М. Драгоманов у томі 1 «Записок НТШ» позитивно оцінив

першу спробу узагальнити суспільно-політичні процеси в Київській Русі у складний період існування цієї держави. Особливу увагу в його рецензії було звернено на висвітлення автором проблем спроб громад послабити залежність від держави [81, с. 186–188]. У московському виданні «Етнографічний огляд» («Этнографическое обозрение») А. Кримський, критично розглядаючи загальний науковий рівень підготовки першого тому «Записок НТШ», найбільш схвально оцінив саме статтю М. Грушевського. Рецензент зазначив, що молодий дослідник здійснив «короткий, але досить влучний огляд суспільно-політичних відносин у всіх південноросійських землях на початку їх історичного життя» [118, с. 178]. Подальші відгуки на статтю М. Грушевського були різні: від критики джерельної аргументації суспільного устрою у давньоруський період [81, с. 73] до акцентування уваги на сміливості автора в реконструкції моделі суспільно-політичних відносин у ранній період функціонування Київської держави [237, с. 338–340].

Зростання інтересу до наукових доробків М. Грушевського помітно уже після публікації перших томів «Історії України-Руси». Перший науковий аналіз цієї праці здійснив учень М. Грушевського М. Кордуба. Молодий рецензент вступив у публічну полеміку зі своїм вчителем щодо висвітлення міграційних процесів у центрально- та східноєвропейських теренах, відзначив недостатню увагу автора щодо аналізу проблем формування правових відносин у східнослов'янських племен. Водночас М. Кордуба підтримав погляди свого вчителя щодо характеристики початків давньоруської державності та відзначив його чітку антинорманську позицію [113, с. 67].

Вихід у світ праці М. Грушевського «Ілюстрована історія України» ознаменувався загальним її позитивним схваленням в українських наукових колах, оскільки через увесь текст було послідовно проведено тезу про нерозривність українського історичного процесу – від періоду раннього Середньовіччя аж до початку ХХ ст. [186]. На думку оглядачів, у книзі найґрунтовніше висвітлено, зокрема, давній та литовський періоди, а також питання, пов'язані з культурно-релігійним життям в Україні, що мали тривалу

традицію наукового опрацювання. Високим фаховим рівнем викладу відзначені й ті проблеми, у розробку яких сам учений зробив помітний внесок. Серед них рецензенти одностайно назвали історію козаччини. Водночас економічне, правове та суспільне життя українського народу, особливо доби Гетьманщини, на думку критиків, було охарактеризовано дещо схематично [201, с. 166].

Різко критично оцінював історико-правові погляди М. Грушевського у своїх працях радянський учений Л. Окіншевич. Дотримуючись у науці марксистсько-ленінських поглядів, він заперечував державницькі ідеї М. Грушевського, викладені в «Історії України-Руси», вважаючи, що в них деталізовано націонал-демократичну концепцію «безбуржуазності» українського народу, та підкреслював їхню залежність від «формально-догматичного методу, який культивувала буржуазно-дворянська наука історії права» [155, с. 105]. Незважаючи на класовий, компартійний, заангажований аналіз концепції М. Грушевського, автор все ж наголосив на значному впливі його ідей на розвиток української політико-правової думки першої половини ХХ ст.

Деякі з польських дослідників критично оцінювали наукові праці М. Грушевського на історико-правову тематику, оскільки обстоювали великодержавну, шовіністичну ідею про необхідність обов'язкового, безальтернативного включення західноукраїнських земель до складу тогочасної Польщі [233, с. 12–46]. Так, у праці польського історика Ч. Франкевича «Історичні погляди проф. М. Грушевського» наголошувалося на неприпустимості вживання терміна «українці» в період існування Київської Русі. Також критикувалися погляди українського історика щодо формування і становлення козаччини та її героїзації [232].

Зазначимо, що загалом в історіографії аналізованого *першого періоду* є небагато об'єктивних, обґрунтованих наукових оцінок поглядів М. Грушевського про державу і право, висловлених тогочасними науковцями. Природно, що суспільно-політичні та правові погляди М. Грушевського отримували серед російських та деяких європейських учених переважно

негативні оцінки, адже вони не сприймали обстоювання науковцем українських національних інтересів у напрямі побудови та розвитку України саме як незалежної і суверенної держави. Натомість серед українських науковців прогресивні, патріотичні ідеї М. Грушевського про історичну національну самобутність українців та необхідність побудови самостійної Української держави здебільшого гаряче підтримувалися.

Проаналізувавши першу групу джерел, перейдімо до висвітлення *другої групи джерел*, радянського періоду (1918–1990).

Після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та, на жаль, повалення української державності, усю подальшу історіографію, що поступово формувалася, можна поділити на советську (радянську) та закордонну (діаспорну).

Звісно, у радянській історіографії не проводилося серйозних, ґрунтовних досліджень наукової спадщини та громадсько-політичної діяльності М. Грушевського, у зв'язку з несприйняттям радянським режимом його ідей, адже більшовицькі ідеологи однозначно розцінювали їх як «буржуазно-націоналістичні». Та все-таки є кілька досить цікавих праць, що виокремлюють цікаву інтерпретаційну парадигму. Так, радянський історик та архівіст М. Рубач у своєму дослідженні зазначив, що в центрі поглядів М. Грушевського перебувала Українська держава та «концентрація всіх національних сил та всіх частин української території» [182]. Висновок – з огляду на такі погляди, М. Грушевського безапеляційно звинувачували в «українському буржуазному націоналізмі». Інший радянський історик Ф. Шевченко у статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну» [226] розглянув причини повернення М. Грушевського до УРСР. Виділяв серед спонукальних чинників такі: ідейно-політичні, науково-організаційні, морально-психологічні, матеріальні. При цьому, зрозуміло, що наголос, з огляду на *самоцензуру* й *офіційну компартійну цензуру*, автор робив власне на переважанні у вченого мотивів саме першої групи.

Переконані, що офіційна оцінка наукових поглядів М. Грушевського, зокрема про державу і право, в координатах радянської, яскраво класової та

компартійної науки, перебувала у прямій залежності від політичної кон'юнктури, панівної в суспільстві комуністичної ідеології та інших, явно ненаукових чинників. Зрозуміло, що в радянських виданнях 1940–1991 рр. лише поодинокі, рідкісні публікації були пов'язані з ім'ям М. Грушевського, однак в них постійно наголошувалося на «національно-буржуазних» та «контрреволюційних» поглядах історика. Наукова спадщина М. Грушевського в радянській науці неухильно піддавалася забороні, викривленню, ідеологічному тавруванню. Через ці несприятливі обставини більш-менш об'єктивні, ґрунтовні дослідження в галузі грушевськознавства* здійснювали лише представники української діаспори [16, с. 17].

Звертаючись до *третього блоку літератури*, сформованого уже в період існування незалежної Української держави (з 1991 р.), зазначимо: погляди М. Грушевського про державу і право частково висвітлювалися на наукових конференціях. Зокрема, на Міжнародній ювілейній конференції, присвяченій 125-й річниці від дня народження М. Грушевського (Львів, 1994 р.), В. Кампо у своєму науковому повідомленні «Ідеї конституціоналізму в творчій спадщині Михайла Грушевського» [96, с. 58–59] відзначив, що науково-публіцистична і громадсько-політична діяльність М. Грушевського охопила широке коло правових питань, зокрема й у галузі конституційного права. Дослідник наголосив на важливості глибоких наукових досліджень демократичних поглядів першого президента Української Народної Республіки (далі – УНР) та зазначив, що для конституційно-правової науки його спадщина – «це ще незвіданий пласт багатих духовних покладів, які необхідно зробити надбанням народу» [96, с. 58–59]. Р. Огірко у виступі «Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917–1920 роках» лише розглянув джерела виникнення автономістично-федералістичної концепції М. Грушевського в контексті домінантних наприкінці XIX ст. й на початку XX ст. поглядів на національну державність, а також спробу її реалізації в період української революції 1917 р.

* Грушевськознавство – це окрема міждисциплінарна наука, що систематично вивчає життя, діяльність і творчість Михайла Грушевського, а також дослідження, присвячені йому і його добі.

[152, с. 60]. На цій конференції деякі аспекти державно-правових поглядів М. Грушевського було розглянуто у виступах: В. Стойка «Михайло Грушевський як державний діяч України (на досвіді його діяльності у Центральній Раді)» [198, с. 32–41]; Г. Смолина «Михайло Грушевський і проблеми національних меншостей в Україні» [194, с. 67–70]; О. Купчинського «Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича)» [121, с. 137–143]; М. Камінського «Погляди Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI–XVII століттях» [95, с. 144–154].

Крім того, питання досліджень державно-правових поглядів видатного українця спеціально й неодноразово розглядалися під час проведення низки тематичних науково-практичних заходів: на науковій конференції «Михайло Грушевський і українська історична наука» (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.) [141]; науковій конференції «Михайло Грушевський і Західна Україна» (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) [138]; конференції, присвяченій 130-й річниці від дня народження вченого «Михайло Грушевський: історик, політик, громадянин» (Київ, 24–25 вересня 1996 р.) [187], на конференції, приуроченій до 140-ї річниці від дня народження М. Грушевського «Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист» (Київ – Вінниця – Кам’янець-Подільський, 29 вересня 2006 р.), а також на конференціях: «М. С. Грушевський – визнаний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР, громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 рр.» (Одеса, 30 вересня 2006 р.) [67], «Родина Грушевських в історії української культури та державотворення» (Київ, 28 жовтня 2015 р.) [3] та ін.

Чимало дослідників у сучасній вітчизняній навчально-методичній літературі з історії політичних і правових учень приділяють особливу увагу поглядам М. Грушевського про державу і право. Так Т. Андрусак і Ф. Шульженко зауважують, що розвитку новітньої політико-правової ідеології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) істотно сприяв саме М. Грушевський.

Крім того, вони наголосили, що, на відміну від попередників, М. Грушевському вдалося частково реалізувати свою державницьку концепцію через створення в березні 1917 р. Української Центральної Ради (далі – УЦР, а також Центральна Рада (ЦР) і відобразити її в кількох важливих політико-правових документах – Універсалах [230, с. 245].

У підручнику «Історія вчень про державу і право» за редакцією професорів Г. Демиденка та О. Петришина [93, с. 205–207] зосереджено увагу на конкретних поглядах М. Грушевського про державу і право. Науковці, окрім наголошення на федералістичних і самостійницьких ідеях М. Грушевського, звертають увагу на його розуміння права і держави як певних теоретичних конструкцій.

У статті В. Танцюри М. Грушевський виступає як основоположник новітньої політичної історії України. Автор стверджував, що у працях М. Грушевського зосереджено увагу на історичній неминучості перемоги українського народу в боротьбі за державність і незалежність, окреслено напрями розвитку сфер політичного життя нової України, схарактеризовано її державні символи, новий адміністративний устрій [199, с. 152].

Розвиток державно-правових поглядів в українській політичній думці XIX – початку XX ст. досліджено в монографії М. Кармазіної [97]. Дослідниця наголошує на визначальній ролі М. Грушевського в розвитку державно-правової ідеї в межах тяглості політичної традиції від кирило-мефодіївців до М. Драгоманова, відтак підхопленої наступними поколіннями українських вчених. Своєю чергою, Л. Комзюк зазначає, що М. Грушевський взяв за основу і творчо розвинув федералістську конституційно-правову концепцію політичної самостійності України М. Драгоманова. Завдяки високому теоретичному рівню розробки та прагматизму вона тривалий час була в центрі уваги вітчизняної політико-правової думки, вказуючи на найдоцільнішу форму національного самовизначення українського народу [103, с. 18]. У дослідженні Ю. Левенця розкрито проблему розвитку теоретико-методологічних засад української політичної думки XIX – початку XX ст., при цьому автор наголосив на

нерозривному, органічному, природному зв'язку між українською національною і державно-правовою ідеями [124].

Досліджуючи питання співвідношення форми держави і характер національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця XIX – початку XX ст., Ю. Манелюк зауважив, що на початку XX ст. в середовищі українських інтелектуалів сформувалися два впливові напрями: *ліберально-демократичний* розвивався в рідніщі загальнодемократичних світових тенденцій, а *автократичний* сформувався багато в чому під впливом подій визвольних змагань в Україні та розчарування нездатністю українських демократів захистити національну незалежність. Так, М. Драгоманов з його ідеалом політичної свободи, Б. Кістяківський та М. Ковалевський, котрі розробляли теорію правової держави, а також М. Грушевський – «батько» тогочасної української демократії, були виразниками ліберально-демократичних та соціал-демократичних ідеалів в Україні, вплив та значення ідей яких однозначно визнавали їх західні однодумці [135, с. 12–13].

Російську буржуазно-демократичну революцію 1905–1907 рр. і діяльність М. Грушевського дослідники розглядають у контексті значної політизації українського визвольного руху. Вони наголошують на особливій ролі М. Грушевського в обґрунтуванні ідеології й актуальних завдань національного руху. Передусім звертають увагу на його конституційний проект 1905 р., а також співпрацю з українською громадою російської Державної думи. Крім того, аналізують полеміку вченого з представниками російського ліберального руху. Зокрема, В. Ідзьо відтворює головні аспекти загального українського питання в політичних уявленнях М. Грушевського в роки Першої російської революції 1905-1907 рр. [142]. Дисертаційні дослідження В. Кухар [122] та В. Крота [117] присвячені громадсько-політичній діяльності М. Грушевського наприкінці XIX – на початку XX ст. Причому в дисертації В. Кухар зроблено акцент на його громадській діяльності в Галичині, а в дисертації В. Кротюка – у Наддніпрянщині. Ці праці характеризуються спільною історіографічною позицією щодо оцінки становлення світоглядних засад М. Грушевського.

Аналізуючи процес формування політичних поглядів ученого, названі історики особливо наголосили на «державницькому» спрямуванні його історичної, політичної та правової концепцій. Об'єктивна оцінка співпраці М. Грушевського з українською громадою імперської Державної думи як «громадського консультанта», котрий керувався ідеями автономії й федералізму в політичній діяльності, подано в дисертаційному дослідженні В. Доморослого [76].

Погляди М. Грушевського про державу і право, як наголосив В. Лозовий, цілком викристалізувалися в початковий період Української революції, були оприлюднені у друкованих виданнях і фактично набули статусу ідеологічних засад національно-державного будівництва. М. Грушевський прагнув становлення української державності у формі автономії, але загалом негативно ставився до держави. Все ж він визнавав її значення як певного каталізатора, який формував, по суті, пасивну народну масу, пропонуючи їй політико-державний, культурний, економічний та юридичний устрій. Відтак надалі, будучи на чолі Центральної Ради, М. Грушевський розробляв владну модель, яка, на його думку, не нав'язувала б масам певних адміністративних структур, а була найбільш наближена до народних ідеалів сприйняття влади. Учений вважав, що влада в країні повинна бути демократично обраною та ненасильницькою, відтак забезпечити свободу і рівність громадян [129, с. 92–93].

Я. Голобородько звертає увагу на те, що під час активної політичної діяльності М. Грушевський зосередився на обґрунтуванні та формуванні державних інституцій України. У своїх працях, виданих після 1917 р., М. Грушевський акцентував на ідеї «побудови нового життя України», висловився за необхідність запровадження «федеративного устрою для Російської республіки», а також стверджував, що «широка автономія України з державними правами українського народу в федеративному зв'язку – се та програма даного моменту, котрої не може бути уступлення назад» [27, с. 50].

Наукове дослідження Д. Бочарнікова [5] присвячене виявленню і систематизації поглядів та суджень М. Грушевського щодо державного і суспільного ладу Київської Русі з оперттям на відомості, які історик навів лише на сторінках перших трьох томів «Історії України-Руси». Ю. Лебедева [125, с. 251] вважає, що М. Грушевський розглядав утворення Києво-Руської держави в нерозривному зв'язку з етногенезом українського народу. На думку мислителя, народ творить державу, покликану захищати його інтереси і сприяти прогресивному розвитку. Українська народність виросла з автохтонного населення України, яке проживало на сучасних землях від найдавніших часів і створило могутню державу – Київську Русь. Русичі у XII ст. прийняли нову назву – «українці», відтак держава формувалася як українська.

С. Сворак схарактеризував концепцію народовладдя Козацької держави в політико-правових поглядах М. Грушевського. До речі, М. Грушевський передбачав небезпеку втрати нової, чергової можливості звільнення українців від польського й російського поневолення в період піднесення національно-визвольної боротьби. Він розумів українську державотворчу історію як безперервний визвольно-змагальний процес, який, по суті, неможливо звести до якоїсь однієї детермінанти, що постійно діє в суб'єктивному зрізі як мотиваційний чинник. Поліфакторний аналіз всієї системи життя українського народу став основою його методології дослідження, що сформувалася під впливом позитивістської філософії та європейського романтизму. У своєму концептуальному багатofакторному аналізі історичного життя українського народу з періодами його власної державності та її втратою мислитель вважав, що народ спроможний домогтися своєї національно-державної незалежності. Він не брав до уваги тодішньої марксистсько-ленінської методології класово-антагоністичного розуміння держави, натомість взяв на світоглядно-методологічне озброєння свого дослідження історії України генетичну методику та комплексний і системний підходи. Водночас М. Грушевський був переконаним противником існуючих на той час в Польщі і Росії месіанських

концепцій цих держав стосовно тамтешніх окремих частин єдиної української спільноти [190, с. 116–117].

Погляди М. Грушевського (а також В. Винниченка) на проблему народовладдя аналізували О. Цапко і Ю. Багаліка. Ці дослідники зазначають, що засновники УНР заклали науково-теоретичні основи *національної концепції народовладдя*. Цю концепцію вони розробляли на принципах демократизму, національної солідарності, повного задоволення соціально-економічних та національно-культурних інтересів усіх членів суспільства, дотримання основних природних прав громадян. Причому всі ці принципи, на їхню думку, можуть бути повною мірою зреалізовані лише за парламентської форми державного правління [216, с. 275]. Заразом, порівнюючи погляди М. Грушевського і В. Винниченка на вирішення соціально-економічних питань у перебігу формування державності України, Г. Кязимова зауважує, що, попри деяку розбіжність політичних поглядів, М. Грушевський і В. Винниченко мали одну мету – постання незалежної України, і шлях до цієї мети, хоча й по-різному, бачили не тільки через національне, але й через соціально-економічне визволення всього народу [123, с. 97].

Політико-правові погляди М. Грушевського докладно відображено у статтях О. Копиленка: «Начерк до політичного портрету Михайла Грушевського» [104], «Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність» [105], «Я був і застаюсь федералістом (державно-правові погляди М. Грушевського)» [105], «М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови української держави» [110] та ін.

Державно-правові погляди М. Грушевського у добу української революції висвітлено в низці інших праць О. Копиленка [105; 107; 109; 112; 206], котрий запропонував свій оригінальний підхід, розробляючи цю важливу історико-правову проблему. Варто відзначити наявність певної кон'юнктурної складової, яка полягає в тому, що основні праці цього автора з аналізованої проблеми написані в початковий період утвердження незалежності України, коли лунали думки про збереження, щоправда, «оновленого» Радянського Союзу. Зокрема,

О. Копиленко схарактеризував концепцію федералізму М. Грушевського, дослідивши її політико-правові аспекти. Аналізуючи згадані праці О. Копиленка, потрібно зауважити застосування ним методу аналогії, що передбачає співвідношення історичних фактів із правовими нормами та їх сукупний безумовний вплив на вирішення «українського питання». Основними історіографічними позиціями О. Копиленка в дослідженні політико-правових поглядів М. Грушевського є федералізм як політична платформа української еліти й інтерпретація внутрішньої та зовнішньої політики УНР (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.) через утвердження автономії України та переформування Російської держави на принципово нових демократичних засадах.

Водночас Л. Пиріг закликає вітчизняних дослідників не творити нових міфів щодо М. Грушевського у сфері державного будівництва, не змальовувати його більшим і переконанішим самостійником, ніж він був насправді. Науковець ставить під сумнів досить популярні аргументи окремих авторів щодо такого цілеспрямованого трактування. Йдеться, передусім, про прийняття відомого IV Універсалу Центральної Ради і публіцистику початку 1918 р. Задекларована відмова М. Грушевського від «песького обов'язку перед Москвою», проголошення «кінця московської орієнтації» зовсім не означали його повного відходу від ідей федералізму. Аналізуючи політичний курс Центральної Ради, очікування її лідерів щодо побудови майбутнього федеративного союзу демократичних республік, тогочасну брутальну агресію більшовицької Росії щодо України, Р. Пиріг дійшов висновку, що реалії спонукали М. Грушевського відкласти «федерованє до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз твердо стати на принципі повної самостійності Української республіки» [44]. Дослідник простежив еволюцію федералістських поглядів політика, зазначивши, що громадсько-політична і публіцистична діяльність М. Грушевського в еміграції 1919–1924 рр. є підтвердженням того, що він,

попри все, і надалі залишався переконаним соціалістом, щоправда, європейського зразка, і федералістом [44, с. 181].

І. Данюк [74, с. 58] наголошує, що М. Грушевський як політик та вчений європейського рівня ніколи не належав до прихильників політики закритості, ізоляціонізації, а тому в політичній сфері висував проекти входження України спочатку в європейську, а потім й у світову федерацію. Погляди М. Грушевського щодо європейської федерації актуальні і для сучасності, оскільки протягом останніх десятиліть поглиблюється і розширюється європейська інтеграція. Вочевидь, ЄС став одним з таких загальноновизнаних світових потужних політико-економічних центрів. Україна пов'язана з Євросоюзом угодою про асоціацію і багатьма сферами співробітництва.

Різноманітні аспекти діяльності М. Грушевського в добу Центральної Ради докладно висвітлено в публікаціях В. Верстюка [10–15]. У цих статтях голова ЦР постає не лише провідником революційних державно-правових ідей, але й ініціатором особливого шляху досягнення самостійності України. В. Верстюк звертає увагу на неабиякий вплив М. Грушевського на визначення і підхоплення українською елітою політико-правових цілей в умовах бурхливого революційного часу. При цьому вчений зазначає, що зрілі, науково обґрунтовані державно-правові погляди голови ЦР та їх подальша реалізація є цілком усвідомленим і цілеспрямованим кроком до самостійності Української держави.

Натомість В. Солдатенко аналізує діяльність М. Грушевського на основі вивчення закономірностей української революції. Ідейна платформа М. Грушевського, зусилля, які він докладав, без сумніву, спрямовували політичний курс Центральної Ради, проте не мали на цей курс вирішального впливу [195–196]. Водночас історик пише про значний внесок М. Грушевського у розробку концепції української революції. Крім того, аналіз публіцистики голови ЦР, її головних ідей – федералізму й самостійності – було відображено також у статті В. Северинюка [191].

Період української революції 1917–1921 рр., як наголошує Г. Корольов, був часом утвердження і трансформації федеративних поглядів М. Грушевського. Ультиматум Раднаркому (уряду РРФСР), початок україно-більшовицької війни, бачення пріоритетної ролі Центральної Ради з конструювання демократичної федерації на теренах колишньої Російської імперії визначили появу нових ідеологічних концептів, розроблених головою Центральної Ради. Вихід серії публіцистичних статей, у яких М. Грушевський виступив прихильником самостійності УНР у тогочасних драматичних умовах і ворогом більшовизму, характеризує наявність нового концепту в його творчості – бачення федеративної України поза російським контекстом. На цій основі учений обґрунтував *концепцію чорноморської федерації*, в якій провідне місце повинна була зайняти Україна [114, с. 79].

Окремі аспекти суспільно-політичних поглядів М. Грушевського, а саме їх еволюцію в період з березня 1917 р. по квітень 1918 р., розглянув С. Журавльов [86]. Дослідник зупинився на основних аспектах поглядів М. Грушевського (автономія України; формування демократичної федеративної держави, виборчої системи та її впливу на роботу Центральної Ради).

Зауважимо, у новітній українській історіографії існує чимало праць, присвячених поверненню М. Грушевською з еміграції уже на радянську Україну. Практично всі дослідники сходяться на тому, що однією з визначальних причин повернення були трансформації державно-правових поглядів ученого, які, до речі, об'єднували в єдине ціле народницькі й соціалістичні переконання, федералістську концепцію. До науковців, котрі представляють зазначену історіографічну позицію, потрібно віднести Л. Пирога [159–160], В. Пристайка, Ю. Шаповала [172], В. Трощинського [204], В. Потульницького [169], В. Піскун [162] та ін. Скажімо, О. Рубльов стверджував, що причини повернення М. Грушевського пов'язані з потребою реалізації його значного наукового потенціалу [183]. Отже, дослідники, висвітлюючи різні аспекти цієї проблеми, дійшли висновку, що повернення

М. Грушевського на Україну було своєрідним компромісом з більшовицькою владою, детермінованим загалом соціалістичними світоглядними засадами та політико-правовими уподобаннями вченого.

Крім того, розвиток ідеї соборності України у спадщині М. Грушевського в історіографічному та політичному аспектах розглянуто у збірнику наукових статей за ред. О. Реєнта «Україна соборна» [205].

Про особливості розроблення М. Грушевським пакету законодавчих актів «Положення про організацію та проведення виборів до «територіальних зборів» та пропоновану систему виборів, які «логічно вписувалися б в історію і традиції України та її народу» розповіли у своїй спільній статті Р. Райковський, Ю. Донченко та С. Смолянніков [176].

В. Шевчук аналізує дослідницьку діяльність М. Грушевського власне як історика держави та права Київської Русі. Він наголошує, що аби правильно оцінювати дослідницьку діяльність М. Грушевського «і визначити його місце в історії вивчення означеної проблематики, важливо усвідомлювати весь спектр проблем, дискутованих історичною та історико-правовою наукою на момент появи перших публікації дослідника». В. Шевчук небезпідставно вважає, що найбільш контраверсійними на той час (кінець XIX ст.) були такі проблеми:

1) роль Скандинавії (варягів) у становленні Давньоруської держави, її політичної культури та правової системи;

2) вплив візантійської традиції на всіх рівнях державно-правового життя Русі-України в якнайширшому історико-культурному контексті, починаючи ще від язичницького періоду;

3) роль християнської релігії в розвитку Київської Русі як державно-правового організму і впливу нової системи вірувань на суспільні трансформації.

Ці проблеми М. Грушевський обов'язково враховував під час розробки багатьох наукових тем [227, с. 55].

Окремі питання конституційного права та процесу в поглядах видатного українського вченого досліджували, зокрема, М. Киян («Історичний досвід конституційних засад становлення правової держави в Україні» [99]) та П. Гай-Нижник («Конституційний процес в Україні за Центральної Ради: від автономії до державності (червень 1917 – січень 1918 рр.)» [23]).

В. Румянцев, досліджуючи питання теорії федералізму М. Грушевського [181], Четвертого універсалу Центральної Ради [185], діяльність мислителя як українського державного діяча, заслужено називає його «світочем української державності» [184].

Очевидно, на розвиток сучасної історико-правової науки, історії вчень про державу і право в Україні істотно впливає чимала кількість адаптованих західних концепцій. При цьому, наприклад, в українській історіографії помітний процес взаємодії, взаємовпливу, поєднання різних методологічних підходів у проведенні наукових досліджень. Це зумовлено частково суперництвом різних інтерпретацій. Основна тенденція розвитку історіографії досліджуваної теми полягає в максимально об'єктивному науковому розгляді державно-правового світогляду М. Грушевського як закономірного результату взаємодії і розвитку багатоманіття наявних політико-правових та історичних ідей, знань та уявлень. Дослідники в більшості неодмінно звертають увагу на наявність у М. Грушевського самостійних та оригінальних поглядів про державу і право. Зокрема, Р. Пиріг виокремив підстави для формування державно-правових уявлень ученого та предметно висвітлив, передусім, зміст його федералістичних поглядів. Їхні витоки, на думку цього грушевськознавця, потрібно пояснити значним впливом на формування політико-правового світогляду М. Грушевського його ідейних попередників – В. Антоновича, М. Драгоманова та М. Костомарова. Крім того, одним з вагомих чинників в утвердженні державно-правових переконань першого президента незалежної України потрібно вважати кардинальну зміну суспільно-політичної ситуації в Росії після буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. [156, с. 91].

Дехто зі сучасних дослідників вважає, що М. Грушевський постійно сповідував такі аналізовані нами прогресивні погляди все життя й реалізовував їх у своїй діяльності. Інші – констатують його перехід, власне, на самостійницькі, суто державницькі позиції уже після прийняття IV Універсалу. Треті доводять, що різні державно-правові ідеї – не були антагоністичними в уявленні М. Грушевського. І, нарешті, частина дослідників вважає, що М. Грушевський був науковцем суто самостійницького напрямку, а деяка зміна згодом його державно-правових поглядів була тактичним кроком, пропагандистським прийомом, спробою сподобатися більшовикам перед добровільним поверненням в УСРР* [156, с. 91].

Дослідження поглядів М. Грушевського про державу і право у вітчизняній та іноземній історіографії були пов'язані, насамперед, з невідкладною потребою актуалізації та посилення самостійницьких і державницьких тенденцій в історичному розвитку української нації. Причому державно-правові погляди вченого завжди висвітлювали крізь призму власне його історичних поглядів. Таку персоніфіковану модель обґрунтовано в науковій розвідці О. Оглоблина [153, с. 6–14], котрий наголошував на нерозривному зв'язку між *народницьким історіописанням і федералістською ідеєю М. Грушевського, що були його своєрідним світоглядним синтезом*. В іншій своїй статті О. Оглоблин зазначив: «Дві основні ідеї керували Грушевським в його науковій та громадсько-політичній діяльності. Певний взаємочинний зв'язок між ними безперечний, і годі сказати, що саме, чи наукова аналіза українського вченого, чи досвід політика, їх породило. То були ідеї народництва і федералізму» [153, с. 9]. Згідно з першим концептом, М. Грушевський визнавав пріоритет соціальних інтересів груп і класів (насамперед селянства) над національно-державними інтересами, а відповідно до другого – *політичні традиції українського визвольного руху першої половини XIX ст. і концепції слов'янського федералізму* отримали певну перевагу над ідеєю самостійності.

* До 1937 р. – Українська Соціалістична Радянська Республіка, з 1937-го – УРСР.

Зауважимо, О. Оглоблин одним з перших почав інтерпретувати державно-правові погляди М. Грушевського в історико-правовому контексті. Він оцінював мислителя як видатного політичного діяча, а не лише як відомого історика [154, с. 82–85]. Словом, О. Оглоблин реконструював безпосередній зв'язок ідей М. Грушевського з політичними й історичними концепціями М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, акцентуючи увагу на формуванні вітчизняної модерної, сталої, розвиненої національної державно-правової традиції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Характерною тенденцією історіографії зарубіжних українських учених (з діаспори) є намагання віднайти у творах М. Грушевського безперечне підтвердження його самостійницьких уявлень і устремлінь. У цьому контексті знаковою є праця І. Кревецького «Українська історіографія на переломі», у якій автор чітко виділив два напрями української історіографії: народницький та державницький. Аналізуючи статтю М. Грушевського «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», дослідник констатував, що народницька історіографія ХІХ – початку ХХ ст. була «байдужа до держави, а то й різко антидержавна», вона визначала «негативне становище супроти власне навіть держави» [116, с. 162–163]. Тож наукова розвідка І. Кревецького поклала початок тривалій жвавій дискусії про «народництво» чи «державництво» М. Грушевського.

Діяч української діаспори М. Стахів підготував статтю «Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва? Жмут фактів і уривок із спогадів» [197, с. 109–147]. Серед причин, які спонукали М. Грушевського прийняти рішення про повернення до УСРР, автор виділив його життєву потребу в активній науковій діяльності на рідній землі, зокрема у завершенні написання фундаментальної праці – багатотомної «Історії України-Руси».

Негативна оцінка політичної діяльності політика (і вченого) відображена в книзі Р. Млиновецького (Бжеського) «Нарис з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.». Для автора головним аргументом такої характеристики постаті М. Грушевського є оцінка наявної в нього державно-правової орієнтації.

Він стверджував, що тривалий час ідеологія М. Грушевського базувалася на «москвофільських» засадах, які дезорієнтували українську інтелігенцію гаслами про українську автономію [144, с. 54]. При цьому Р. Млиновецький зазначив, що у своїй громадській, революційній та державницькій діяльності вчений керувався передусім федералістськими та соціалістичними поглядами. До речі, праця Д. Млиновецького не є фаховим історико-правовим дослідженням, а радше публіцистичною працею, а висловлені ідеї співзвучні з принципами інтегрального націоналізму й історіософії Д. Донцова.

Головні вихідні конструкції для вивчення багатогранної діяльності та творчої спадщини М. Грушевського в історико-правовій науці сформулював засновник грушевськознавства, як напряду вітчизняної політико-правової думки, Л. Винар [18]. Він уперше звернув увагу на парадокс: *будучи прихильником народницького напряду в історії, М. Грушевський фактично своєю безпосередньою, активною участю в політиці сприяв появі іншого потужного напряду – державницького*. Причому до аналізу державно-правових поглядів вченого Л. Винар перейшов після більш-менш повноцінного відтворення його історіографічних та історіософських концепцій і діяльності на чолі Центральної Ради. Апологетика Л. Винара яскраво виявилася в тезі про неприпустимість заперечення «державницької дії голови Центральної Ради, яка допровадила до реалізації державного «суверенітету української нації» [18, с. 26].

Л. Винар зазначив, що пріоритетне місце ідея федералізму в політико-правовому світогляді М. Грушевського зайняла уже в період російської буржуазної революції 1905–1907 рр. Провідна ідея української державності у творчості вченого тісно пов'язана з концепціями національно-територіальної автономії і державного федералізму. Звісно, ідея соборності, територіальної єдності українських земель є похідною від згадуваної провідної ідеї. До того ж, Л. Винар наголосив, що «вищезгадані провідні ідеї, концепції Грушевського знаходимо в його «Історії України-Руси», інших історичних, публіцистичних та правових творах, зокрема у збірнику статей «На порозі

нової України». Безперечно, ці ідеї безпосередньо впливали на процеси розвитку української національної культури, науки і державного відродження» [17, с. 15–31].

Розвитку грушевськознавства важливого поштовху надала полеміка між науковцями Л. Винаром й О. Пріцаком. Першому видалися надто тенденційними оцінки життя і діяльності М. Грушевського, які надав О. Пріцак: «М. Грушевський залишився на все життя вірним світоглядом своєї молодості, що, до речі, ніколи не вийшов поза сферу національної романтики та ідилії» [174, с. 3–4]. Ретельно досліджуючи всі нюанси полеміки, яка розгорнулася у зв'язку з таким твердженням у спеціальній літературі, історик І. Гирич справедливо зазначив, що думки О. Пріцака зумовлені дилемою про «народництво» чи «державництво» М. Грушевського, а також написані, безумовно, на догоду певній кон'юктурі.

Задля справедливості зазначимо, що через два десятиліття, 1991 р., виходить нова брошура О. Пріцака, присвячена формуванню державно-правового світогляду М. Грушевського, в якій уже немає однозначних оцінок його постаті [173, с. 78]. Дослідник доводив, що мислитель був «сином своєї епохи», світогляд якого формувався під впливом тогочасних суспільно-політичних концепцій, філософських течій, культурного середовища загалом російської (чи зросійщеної) інтелігенції, православного світосприйняття.

Однією з перших праць, присвячених державно-правовому світогляду М. Грушевського, у виконанні учених діаспори, була робота канадського дослідника Т. Приймака «Михайло Грушевський: Політика національної культури» («Mykhailo Hrushevsky: The Politics of national culture») [235]. Він визначив квінтесенцію державно-правових поглядів М. Грушевського, а саме його переконаність у можливості перебудови Російської імперії на демократичних засадах у федерацію вільних народів. Крім того, основні положення цієї праці Т. Приймак виклав у статті «Конституційний проект М. Грушевського 1905 року» [171, с. 127–131]. Аналіз поглядів

М. Грушевського на устрій і конституційну перебудову Російської імперії та місце України в майбутній демократичній федерації вільних народів привели дослідника до тези, що федералізм М. Грушевського передбачав і зовнішні, і внутрішні чинники, тобто не стосувався лише України як частини імперії, а поставав також фактором об'єднання всіх колишніх імперських земель на федеративних і демократичних засадах. Отже, серед істориків діаспори Т. Приймак одним з перших спробував дослідити генезис концепції федералізму в авторському розумінні М. Грушевського.

Діаспорний історик А. Жуковський вважає, що аналіз праць М. Грушевського періоду еміграції 1919–1924 рр. дозволяє стверджувати про спроби вирішення «українського питання» в різних федеративних комбінаціях, включно до створення федерації у світовому масштабі [85, с. 96–125]. Ці намагання ґрунтувалися на наївній вірі М. Грушевського у світову справедливість, революцію, досконалий і гармонійний, соціалістичний суспільний лад [85, с. 122]. Водночас дослідниця А. Процик стверджує, що вчений спритно і вміло використовував державно-правові ідеї федерації як щит, щоб приховувати рішучі кроки в напрямі здобуття Україною справжнього і повноцінного державного суверенітету [175, с. 154].

До речі, польський історик Л. Адамський реконструював політичну біографію М. Грушевського власне як *прогресивного націоналіста*. У своєму дослідженні автор показав зародження і розвиток антипольських переконань ученого, що ґрунтувалися на глибокому несприйнятті польського та російського чинників в українській історії [234].

Становлення українського грушевськознавства відбулося під знаком появи різнопланових статей і в спеціальній науковій літературі, і в публіцистиці. У сучасній історіографії дослідженню постаті М. Грушевського як видатного науковця і державного діяча в теперішньому розумінні цього слова присвятив свої праці В. Потульніцький [168; 170]. Науковий інтерес до політико-правової спадщини М. Грушевського позначений високим рівнем її актуальності, про що переконливо засвідчує велика кількість публікацій у

різноманітних збірниках матеріалів наукових конференцій [137–140]. Однак така кількість статей аж ніяк не вирішує питання щодо всебічної ґрунтовної і якісної розробки системи державно-правових ідей М. Грушевського. Зміст цих статей нерідко засвідчує домінування націоцентричної та колоніальної парадигм, певну невідповідність трактування авторами державно-правових поглядів ученого у відриві від його життєдіяльності. Водночас, скажімо, Л. Нагорна, розробляючи історію традицій і закономірностей генези державно-правової ідеї в Україні, виокремлює її особливе місце у творчості М. Грушевського. Творчість ученого була наповнена антицентралістським, державницьким сенсом, а також органічно вписувалася й у світовий контекст [145].

У сучасній українській історіографії концептуально виділяють кілька напрямів вивчення наукової, зокрема політико-правової, спадщини М. Грушевського: формування світогляду вченого; період російської буржуазної революції 1905–1907 рр.: доба Центральної Ради; еміграційний період (1919–1924 рр.) та радянський період, після повернення вченого з еміграції в УСРР. Наведений поділ дозволяє краще опрацювати і згрупувати праці дослідників, виокремити в них спільне і відмінне. У нашій дисертації обов'язково його дотримуватимемось, аби всебічно і повно розкрити сформульовану актуальну і важливу наукову проблему.

З огляду на вищевикладене, наведемо історіографічні формулювання, які ілюструють і пояснюють генезис державно-правових поглядів М. Грушевського на прикладі його публіцистики та державотворчої діяльності.

Зокрема, згаданий перший напрям характеризується реконструкцією світоглядних засад ученого в контексті історичних процесів ХІХ – початку ХХ ст. в Україні. Світоглядні підстави державно-правових поглядів М. Грушевського висвітлено в монографії В. Тельвака [200], котрий дійшов висновку, що у творчості вченого історіографічні концепції тісно переплелися з політичними поглядами, а плідна наукова праця завжди підживлювала активну громадсько-політичну діяльність. У дисертації І. Гирича на основі опрацьованої

джерельної бази відображено суспільно-політичну ситуацію на межі XIX–XX ст., особливості становлення світогляду визначних представників українського руху [25]. Крім того, йому належить низка статей, присвячених біографії М. Грушевського [57]. Причому І. Гирич системно досліджував активну дискусію про «народництво» чи «державництво» М. Грушевського в українській історіографії [75]. Саме він висловив думку, що державно-правова ідея (погляди) вченого і політика є іманентним явищем у розвитку «неісторичних» націй, а тому у своїй суті не суперечить ідеї самостійності [24]. Львівський історик Л. Зашкільняк стверджував, що методологічні погляди М. Грушевського визначалися поєднанням просвітницьких романтичних, соціолого-позитивістських і неокантіанських ідей, у центрі яких перебувала категорія «народу-нації» як головної етносоціальної спільності [90].

Постать М. Грушевського в українській революції 1917–1921 рр. – найбільш досліджена наукова проблема, якій присвячено чималий масив монографій і статей. Кожен дослідник, котрий подає історико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради, відзначає особливу роль і місце в революційних подіях М. Грушевського. Водночас, попри це, спостерігається недостатність політичної характеристики та визначення державно-правової орієнтації головних суб'єктів українського руху, зокрема політичних партій.

Отже, ґрунтовний історіографічний аналіз досліджуваної проблеми дозволив виявити основні наукові позиції щодо визначення сутності державно-правових поглядів М. Грушевського. Причому дослідники по-різному інтерпретують їх становлення та розвиток, а також їхній зміст. Політико-правовий світогляд ученого аналізують на підставі основних тенденцій історичного розвитку українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. та його багатой творчої спадщини, що є поширеним логічним прийомом історіографічної реконструкції. Попри наявність багатьох наукових праць, присвячених творчості М. Грушевського, можемо констатувати відсутність спеціального, комплексного, на монографічному рівні, дослідження *його політичних та правових поглядів*, які є цікавими, пізнавальними, повчальними

та актуальними і привертають до себе нашу пильну увагу з метою їх повноцінного, ґрунтовного, історико-правового вивчення неодмінно з національних, державницьких позицій, передовсім у межах науки історії вчень про державу і право.

1.2 Характеристика джерельної бази та методології дослідження

Джерела – інформаційна першооснова сучасного наукового аналізу вчень про право і державу. Звернення сучасного дослідника, котрий працює в галузі історії політичних і правових учень, до джерел обумовлено, зокрема, необхідністю нового «прочитання» праць класиків, видатних мислителів у галузі політичної і правової думки. Очевидно, інтерпретувати політико-правові погляди мислителів минулого варто під цивілізаційним, максимально неупередженим кутом зору, аби уникнути колишніх радянської заангажованості та класової, політико-партійної упередженості [192, с. 156–158]. Критичний аналіз політико-правових концепцій мислителів минулого потребує вивчення максимального кола джерел для оновлення, відтворення та реконструкції системного цілісного бачення їхніх учень з використанням сучасної ефективної методології досліджень.

Отже, повна наукова реконструкція державно-правових поглядів М. Грушевського передбачає ретельний аналіз й осмислення наявної багатоманітної джерельної бази. Звісно, передовсім звертаємо увагу на політико-правові ідеї та сенси, якими наповнене конкретне джерело. Адже формулювання, котрі використовував М. Грушевський, лише пояснюють його світоглядну й інтелектуальну позиції, але не дозволяють зрозуміти основні внутрішні мотиви і спонуки викладених думок, передусім в галузі історії держави і права, точніше – історії політичної і правової думки.

Незважаючи на несистематизований характер політико-правового доробку М. Грушевського, його праці можна часто зустріти в сучасних бібліографічних списках використаної науковцями літератури, оскільки на

нього посиляються як на авторитетного вченого в історичній та історико-правовій галузях, з енциклопедичними знаннями, справді європейського рівня.

Основним напрямом опрацювання різноманітних джерел про життя і діяльність М. Грушевського стала підготовка до видання всієї наявної, дотичної джерельної бази. Очевидно, важливого значення для подальшого плідного розвитку грушевськознавчих досліджень, зокрема в історико-правовій науці, історії вчень про державу і право, набуває масштабний, амбітний проект видання усіх творів М. Грушевського. Проект має на меті охопити всі опубліковані й неопубліковані праці вченого, його епістолярну, мемуарну спадщину та архів. Концепція видання передбачає розподіл його на окремі серії, у яких будуть розміщені політико-правові твори, історичні розвідки, рецензії й огляди, літературно-критичні та художні студії, щоденники і мемуари, «Історія України-Руси», «Історія української літератури», монографічні історичні праці, допоміжні матеріали, епістолярна спадщина мислителя.

Тож, використовуючи метод системно-структурного аналізу, можна виокремити такі *джерельні комплекси*: 1) історичні твори М. Грушевського; 2) його публіцистика політичного, правового та історіософського характеру; 3) щоденники, автобіографії і спогади; 4) мемуари сучасників ученого; 5) опубліковане листування історика з відомими громадськими і науковими діячами; 6) архівні матеріали.

Думаємо, такий оптимальний поділ наявної джерельної бази дозволяє повністю використати її в процесі всебічного розкриття основних аспектів сформульованої в темі дисертації проблеми. Наведена класифікація сприяє виявленню нюансів державно-правової, світоглядної спадщини М. Грушевського з виокремленням, насамперед, політико-правового сегмента.

Перший з названих комплексів – історіографічні джерела – достатній для відтворення особливостей формування наукового світогляду й відповідних поглядів ученого. До нього варто віднести: історичні праці узагальнювального

характеру («Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Начерк історії українського народу», в оригіналі – «Очерк истории украинского народа»), спеціальні наукові дослідження («Начерк історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття», в оригіналі – «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия»; «Барське староство. Історичні начерки (XV–XVIII ст.)», в оригіналі – «Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.)»), «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці»); рецензії та статті, лекційні матеріали («Вступний виклад з давньої історії Русі»), студентські розвідки й реферати тощо. Наведені праці дозволяють *простежити розвиток народницьких і позитивістських принципів історіописання М. Грушевського*. Для осмислення суттєвого впливу історичних знань ученого на його політичні та правові переконання варто уважно проаналізувати зміст перших гімназійних та студентських праць майбутнього науковця [212, с. 270].

Ще одним важливим *джерельним комплексом* є публіцистика *політичного, правового та історіософського характеру*, котра з'явилася після внутрішнього переосмислення вже набутих знань, змін у житті вченого (переїзд до Львова), початку його активної громадської діяльності. Загалом публіцистика М. Грушевського переконливо свідчить про блискуче володіння і використання ним багатоманіття історичних та правових знань, а також демонстрування оригінального наукового стилю в обґрунтуванні важливих політичних та правових ідей, поглядів, концепцій.

Публіцистичні праці М. Грушевського відображають формування, зміни та розвиток політико-правових поглядів ученого, вказують на найвагоміші для нього ідеологічні принципи, розкривають вплив на формування його поглядів тогочасних актуальних суспільно-політичних доктрин. Очевидно, зосередження історика на активній публіцистичній роботі не було випадковим епізодом у його житті. У той час видання статей з обґрунтуванням своєї ідеологічної, політичної чи правової позиції для вченого було звичним, поширеним засобом ведення *суспільно-громадської, просвітницької діяльності* у

загальноукраїнському масштабі. Відомо, що М. Грушевський, за будь-яких обставин, практично ніколи не полишав інтенсивної публіцистичної праці, доносячи до широкого загалу свої погляди, зокрема про державу і право.

Як уже зазначалось, під час російської буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. М. Грушевський активно долучився до громадсько-політичного життя. У тогочасних статтях ученого, надрукованих у різних періодичних виданнях, віддзеркалювалася сутність його ідейно-політичних поглядів, а також їх поточні світоглядні трансформації. Зокрема, М. Грушевський підготував збірники політико-правових есе, а саме: «З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–1906 років» [36] та «Звільнення Росії і українське питання» (в оригіналі – «Освобождение России и украинский вопрос») [49]. Причому саме як *народника* та *федераліста* характеризують ученого власне статті «Конституційне питання і українство в Росії», «Українство і питання дня в Росії» [40], «Дума і національне питання», «Національне питання і автономія» (в оригіналі – «Национальный вопрос и автономия») [66], «Рух політичної і суспільної української думки в ХІХ столітті» (в оригіналі – «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии») [32] та ін. У цих публікаціях учений розкрив своє бачення вирішення «українського питання» на початку ХХ ст. шляхом здобуття національно-територіальної автономії України в умовах послідовної демократизації й повної децентралізації Російської держави. Крім того, на початку ХХ ст. М. Грушевський видав такі праці російською мовою: «Украинство в России, его запросы и нужды» («Українство в Росії, його запити і потреби») [33], «Единство или распадение России?» («Єдність чи розпад Росії?») [53], «Украинский вопрос» («Українське питання») [143], у яких висвітлив окремі аспекти своєї оригінальної державно-правової теорії.

Особливістю політичної та історичної публіцистики М. Грушевського аналізованого періоду був її концептуальний та пропагандистський характер. Учений пропонував різні варіанти оптимального вирішення національного питання, розробляв бачення державницьких перспектив України у складі

майбутньої демократичної Росії. Праці М. Грушевського на цьому етапі його діяльності свідчать про незмінність його світоглядних засад і поглядів щодо сприйняття й оцінки основних тенденцій суспільно-політичного життя, насамперед українського, в Російській імперії. Однак потрібно відзначити й те, що аргументованість і тон статей стає поміркованішим і розважливішим, очевидно, з огляду на розгортання контрреволюційної політичної реакції, зокрема посилення цензури в Російській імперії, яку ці революційні події розхитали, але не розвалили.

Основна проблематика публіцистики вченого періоду заслання углиб Росії (на вимогу царської охоранки як неблагодійного громадсько-політичного діяча) також не зазнала істотних змін. М. Грушевський продовжував формулювати нагальні українські політичні вимоги і завдання, зокрема у праці «Незалежна Польща й автономна Галичина» [47] тощо. Праці цього періоду стосуються обґрунтування права українського народу на власну національно-територіальну автономію в контексті нагальної необхідності перебудови самодержавної царської Росії на демократичних і конституційних засадах. Крім того, у названій статті та статті «Розширення автономії Галичини. Смерть цісара Франца Йосифа» [52] він намагається визначити місце Галичини в Східній Європі, конструюючи засади федералістської перспективи для перебудови Галичини як колишнього імперського краю Австро-Угорщини, що розвалювалася.

Як відомо, тижневик «Украинский вестник» («Український вісник»), що виходив у Петербурзі 1906 р., був органом української громади (фракції) у І Державній думі. М. Грушевський належав до активних дописувачів цього тижневика. У ньому публікувалися статті ученого, написані в підсумку реальної співпраці з українською депутацією, особливо щодо визначення змісту вимоги автономії для всіх українських земель. До того ж, у роки Першої світової війни М. Грушевський вміщував свої гострі й актуальні статті в різних російськомовних виданнях. Серед них варто виокремити газету «Украинская

жизнь» («Українське життя»), яка друкувалася в Москві протягом 1912–1917 рр.

Значним джерелом для дослідження федералістських поглядів М. Грушевського є часопис «Літературно-науковий вістник» (далі – «ЛНВ»). На його сторінках надруковано більшість публіцистичних статей дослідника, які мали переважно програмний характер. Аналіз цих праць свідчить загалом про завершення формування та подальший розвиток його державно-правових поглядів уже як відомого, авторитетного ученого, громадсько-політичного діяча.

Цікавою і значущою є публіцистика М. Грушевського періоду української революції 1917–1921 рр., особливо та, що присвячена діяльності Центральної Ради. М. Грушевський намагався подати не лише передумови виникнення цього всеукраїнського суспільно-політичного органу, а й концептуально сформувати чітку політико-правову ідеологію та політичні завдання українського національно-визвольного руху, що стрімко розвивався. Тому назви праць, виданих у революційні роки, співзвучні з дореволюційними, йдеться про цикл статей під загальною назвою «Велика Україна», брошури «Звідки пішло українство і до чого воно йде» [37], «Якої ми хочемо автономії й федерації» [65], «Хто такі українці і чого вони хочуть» [39]. Цей комплекс джерел став основою для формування конкретних політико-правових цілей, котрі ще мали чітко визначити для народу провідники української революції. Уважний аналіз наведених праць доводить, що основні світоглядні орієнтири вченого уже були сталими, а його публіцистика доби Центральної Ради була викликана не потребами «літературного заробітку» та «не тільки з огляду на вимоги моменту», а свідчила про наявність у лідера тогочасного українства цілісного бачення державно-правового розвитку України і її місця в бурхливих революційних процесах на теренах колишньої Російської імперії. Звісно, в інформуванні населення важливу роль відігравала революційна періодика, в якій публікувалися політико-правові статті М. Грушевського, а також висвітлювалися аспекти державницького курсу ЦР і Генерального секретаріату

(уряду УНР) («Нова рада», «Вісти з Центральної Ради», «Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки»).

Згодом вагоме місце в загальній системі джерел посяде орган Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) (вересень 1920 р. – лютий 1922 р.) журнал «Борітеся – поборете!», редактором якого був М. Грушевський. У післяреволюційній еміграції экс-голова Центральної Ради саме в цьому часописі публікував свої основні партійно-публіцистичні статті. Варто наголосити, що всі ці наукові розвідки мають чітко виражений політико-правовий характер. Так, державно-правові переконання ученого відображено у статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» [222], геополітичні погляди – у статті «Між Москвою й Варшавою» [72], народницьке розуміння історичних процесів – у статті «На село!» тощо. Крім того, опубліковані звернення до радянського керівництва – «Лист Закордонної делегації УПСР члену ЦК КП(б)У В. Затонському» й «Відкритий лист Голові Ради Народних Комісарів УСРР Х. Г. Раковському», є своєрідними заявами М. Грушевського щодо його серйозних намірів співпрацювати з більшовицькою владою.

Ще одну групу джерел становить мемуарна література. Її можна поділити на дві підгрупи. Перша – це автобіографії, щоденники, спогади М. Грушевського. Друга група – мемуарні спогади, які залишили про вченого його сучасники. Враховуючи, що спогади, на відміну від інших джерел, вирізняються більшою суб'єктивністю, то вони допомагають реконструювати індивідуальне ставлення авторів до наукової, громадсько-політичної, державницької діяльності М. Грушевського, окреслити їх оцінки явищ суспільного життя, виявити головні внутрішні спонуки вченого діяти так, а не інакше.

Видання щоденників М. Грушевського, їх аналіз відкрили громадськості зміст його внутрішнього світу, ознайомили читачів з творчими планами, науковими інтересами й його політичними уподобаннями. До речі, перший «київський» щоденник М. Грушевського підготував до друку Л. Зашкільняк

1997 р. [64]. На його сторінках за хронологічним принципом відображено основні віхи молодості М. Грушевського. Автор щоденника намагався досить повно відобразити своє студентське життя в Київському університеті, сферу власних наукових інтересів, описати взаємини з професорсько-викладацьким складом. Це джерело допомагає зрозуміти процес становлення національного, політико-правового, наукового світогляду вченого, а також формування й утвердження його життєвих орієнтирів.

Крім того, М. Грушевський вів свій щоденник і впродовж наступних 1904–1914 рр. [231]. Аналіз цього щоденника дає змогу ознайомитися зі суперечностями внутрішнього світу історика, його оцінками різних подій суспільно-політичного життя. Вивчаючи ці нотатки, можна відтворити широку мережу його особистих та інтелектуальних комунікацій. Так, у щоденнику відображено період життя М. Грушевського в Петербурзі, його співпрацю з депутатами I Державної думи. Це цікаве і важливе джерело розкриває взаємини історика з представниками партії кадетів та іншими політичними і громадськими діячами Російської імперії, зокрема описує важливі зустрічі і бесіди з П. Мілюковим, Є. Шольпом, С. Котляревським та ін.

В автобіографіях різних років («Автобіографія 1906 р.» [68], «Автобіографія 1911–1919 рр.» і «Автобіографія 1926 р.») М. Грушевський описав різноманітні тогочасні явища суспільно-політичного життя, вказуючи водночас свої ідеологічні, правові та інші пріоритети.

Цінним джерелом є також «Спомини» М. Грушевського. Їхня перша частина присвячена дитячим і юнацьким рокам майбутнього історика, друга частина описує, в основному, його діяльність у період Центральної Ради. Ці мемуари дають змогу комплексно вивчити всі етапи становлення і розвитку політико-правового світогляду М. Грушевського, особливості формування його державно-правових поглядів. Цікавими є нюанси, які він описав, в моменти, коли обстоював ті чи інші політичні позиції чи ухвалювали важливі рішення в період діяльності ЦР. «Спомини» допомагають усвідомити особливості розвитку політико-правових тенденцій, обґрунтувати формування нових ідей у

відповідь на виклики російської й української революцій. Природний суб'єктивізм цього джерела відкриває перед нами строкату картину життєдіяльності й особливостей світогляду М. Грушевського, як відомого українського історика, громадського, політичного і державного діяча.

Заразом найчисленнішим комплексом джерел є *епістолярна спадщина* М. Грушевського. Варто зазначити, що лише в Центральному державному історичному архіві України (далі – ЦДІАУ) зберігається близько 13 тис. листів, адресованих особисто йому [82]. Вони дозволяють проаналізувати реакцію вченого та інших дописувачів на ту чи іншу значущу подію, отримати іншу потрібну інформацію. Епістолярій науковця здебільшого виступає як єдине джерело інформації про події давнини, процес вироблення політико-правових програм, заміри, інтелектуальні суперечки, взаємини між визначними діячами тієї доби [25]. У цьому контексті варто навести як приклад започатковану серію «Епістолярні джерела грушевськознавства» [126], котра розширює наші уявлення про життя і діяльність ученого. Словом, листування М. Грушевського з діячами українського національно-визвольного руху, російськими лібералами ілюструє процес еволюції поглядів мислителя, способи обстоювання власних принципових політичних і правових позицій. До речі, у ЦДІАУ й Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ) оригінальних листів історика зберігається набагато менше, ніж адресованих йому листів.

Отже, *описові джерела* виступають як самостійний комплекс, що має достатній рівень інформації для належної наукової розробки, проте фрагментарне, точкове його використання може звузити широту зіставлення фактів і явищ та призвести до суб'єктивізації історіописання. Цей вид джерел, нагадуємо, об'єднує *наукові матеріали, публіцистику, мемуаристику та епістолярій*.

До *наукових матеріалів* потрібно віднести історіографічні праці ХІХ ст., публіцистику полемічного характеру, спогади сучасників М. Грушевського. Так, ознайомлення з науковими працями низки загальноросійських, точніше

українських, вчених (М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича та ін.) і зарубіжних учених (О. Конта, М. Карєєва, Е. Дюрєкгейма, П. Прудона та ін.) дозволяє краще зрозуміти процес формування і становлення державно-правових поглядів М. Грушевського. Водночас історіографічні праці вищеназваних українських авторів відображають основні тенденції розвитку суспільно-політичних наук в Російській імперії у період ХІХ – початку ХХ ст. Водночас *ще раз наголосимо, що народницький світогляд М. Грушевського був сформований та розвинений на основі власних історико-правових позицій й позитивістської філософії.*

Публіцистичні праці політико-правових і наукових опонентів М. Грушевського важливі як певна реконструкція комплексу контраргументів. Саме тексти таких праць містять посилання на найгостріші думки і твердження вченого, що викликали гострі дискусії, а іноді й на критичні відгуки з боку його російських чи українських опонентів. В основному йдеться про статті російських авторів (наприклад, присвячені дискусії щодо наукової схеми історії східного слов'янства; що містять звинувачення М. Грушевського у «мазепинстві» тощо) та українських (до прикладу, публіцистика «самостійницького» спрямування) інтелектуалів.

Спогади сучасників М. Грушевського, його сподвижників та опонентів є найбільш складною і суперечливою частиною джерельної бази, яка вимагає від дослідника уважного, прискіпливого аналізу тексту джерела, досконалого знання історичної ситуації, характеру взаємовідносин ученого з діячами національно-визвольного руху, специфіки індивідуально-особистісних оцінок та суджень конкретних авторів. Наприклад, до цього типу джерел належать праці Д. Дорошенка [79], О. Лотоцького [130], М. Шаповала [225], П. Христюка [215], О. Шульгіна [229] та ін.

Зокрема, публікації «Мої спомини про давнє минуле 1901–1914 рр.» [78] і «Мої спомини про недавнє минуле 1914–1920 рр.» [79] Д. Дорошенка відтворюють суспільно-політичну та культурну дійсність початку ХХ ст. Автор описує постать М. Грушевського, наголошує на його ролі в діяльності

української громади І Державної думи й аналізує зміни його політико-правових поглядів. Події та дійові особи визвольного руху й української революції 1917–1921 рр. відображено у другій частині мемуарів Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле 1914–1920 рр.». Описані події з життя М. Грушевського дозволяють зрозуміти його внутрішні спонуки щодо *формування концепції федералізму* та програми майбутньої перебудови Російської імперії на демократичних і соціалістичних засадах. Особливо ретельно Д. Дорошенко проаналізував роль М. Грушевського в діяльності Центральної Ради, наголошуючи на його домінантному впливі на вироблення тогочасної національної за духом політики Української держави.

Праця О. Лотоцького «Сторінки минулого» [131–132] присвячена подіям розгортання українського визвольного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також взаємовідносинам між чільними представниками цього руху. Чимало сторінок автор присвятив висвітленню наукової біографії й політичній діяльності М. Грушевського, ставленню російської еліти до вирішення «українського питання», особливостей неославізму, перебігу української революції.

Загалом мемуари М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Лотоцького великою мірою присвячені початку ХХ ст. – періоду активізації і політизації визвольного руху та інституціоналізації українських політичних партій. Водночас, наприклад, спогади сучасників М. Грушевського дозволяють сформувати певне уявлення про його життєдіяльність, роль у виробленні модерної національної ідеології та розвитку динамічних державно-правових процесів. До того ж, саме висловлені більш-менш об'єктивні оцінки його творчості, державно-правових уявлень розкривають деякі нюанси подальших змін політико-правових зацікавлень ученого і політика.

Ставлення до політико-правової позиції М. Грушевського та оцінки його діяльності наведено також у працях учасників української революції 1917–1921 рр.: В. Винниченка [19], М. Шаповала [224], П. Христюка [214], М. Ковалевського [100] та ін. Загалом ці автори, без перебільшення, поділяють

високу оцінку провідної ролі М. Грушевського як лідера визвольного руху в добу Центральної Ради, при цьому вказують на низку його особистих прорахунків, хибність деяких державно-правових поглядів, які він сповідував на конкретному історичному відтинку.

Фактично кожен з проаналізованих нами комплексів джерел містить і ще не обліковані архівні документи, і вже опубліковані. У нашому дослідженні архівні матеріали займають одне з провідних місць, хоча й, назагал, не вирішальне. Найбільше матеріалів щодо життя й діяльності М. Грушевського міститься в ЦДІАУ. Зокрема, у фонді 1235 «Грушевські – історики, філологи» зберігаються перші наукові розвідки М. Грушевського, гімназійні і студентські реферати, котрі дозволяють зрозуміти процес формування державно-правового світогляду вченого, його щоденники і записна книжка, машинописні та рукописні статті історичного, політичного і правового характеру, особливо періоду еміграції (1919–1924). Крім того, тут бачимо оригінали листів до редакції львівського щоденника «Вперед» і голови РНК УСРР Х. Раковського за листопад 1921 р.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові у фонді 401 «Редакція журналу «Літературно-науковий вістник (1897–1939 рр.)» містяться рукописи статей історичного, політичного та правового характеру. Неабияке значення має опрацювання матеріалів щоденної наукової роботи вченого. Це – примітки, витяги, бібліографічні списки тощо. Про аналіз ставлення польської інтелігенції та її реакцію на оприлюднені політико-правові позиції М. Грушевського йдеться в матеріалах слідства у фонді «Вища державна прокуратура м. Львова».

В ІР НБУ зберігаються листи вченого до київських професорів, а також статті «Місія Драгоманова» і «Степ і море», в яких відтворено трансформації теорії федералізму М. Грушевського. У межах наукової розробки проблеми дисертації ми використали й рукопис «Декларації автономії України», який свого часу підготував М. Грушевський для української депутації Державної думи Російської імперії.

Матеріали фонду «Українська Центральна Рада (1917–1918 рр.)» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України допомагають реконструювати державно-правові позиції політика. У фонді 3563 зберігається лист голови Закордонної делегації УПСР М. Грушевського до М. Шаповала та М. Шрага від 15 липня 1920 р., у якому викладено інтелектуальні й політико-правові засади світогляду вченого, а також висловлено зауваження щодо змісту статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання».

У Державному архіві м. Києва у фонді 16 «Київський університет ім. Св. Володимира» зберігаються студентські наукові праці М. Грушевського, що розкривають його *народницькі принципи історіописання*, а також розуміння ним закономірностей політико-правового розвитку історії Київської Русі.

Докладно проаналізований нами комплекс різноманітних джерел містить правдивий відбиток епохи та її суб'єктивну характеристику; така особливість є природною і дозволяє повною мірою використати ці джерела під час виконання сформульованих наукових завдань. Джерелознавчий аспект державно-правових поглядів М. Грушевського є стрижневим у нашій дослідницькій стратегії, акумулюючи в собі особистісні, світоглядні, об'єктивні чинники тогочасної історико-правової реальності, політико-правової ідеології, які тим самим стають сполучною ланкою між минулим, теперішнім та майбутнім української державності. Вивчення політико-правових поглядів М. Грушевського залишається проблемною, малодослідженою, все ще незавершеною справою. Попри складність опрацювання наукової спадщини М. Грушевського поступово виокремлюються конкретні етапи виникнення, становлення та змін системи державно-правових переконань ученого. Причому поява чіткої періодизації еволюції поглядів М. Грушевського про державу і право дає змогу простежити визначені закономірності й суперечності їх формування та зміни. Отже, виявлена та сумлінно опрацьована чимала джерельна база є цілком достатньою для глибокого розкриття основних аспектів досліджуваної теми та

отримання наявних вірогідних, глибоко і всебічно обґрунтованих наукових результатів.

Висвітлення й обґрунтування вибраної оптимальної методології *дисертаційної роботи* є невід'ємною складовою частиною будь-якого сучасного серйозного правового дослідження, зокрема в галузі історії вчень про державу і право. Як і раніше, досі наявні проблемні питання в розумінні теоретичного рівня історико-правового та політико-правового пізнання. Якщо у природничих науках реальність дослідники пізнають на емпіричному рівні на основі наявних джерел, то в гуманітарно-соціальних науках, до яких належить правознавство та історія, високий теоретичний рівень пізнання вкрай необхідний для пояснення цієї специфічної реальності загалом (світу політичних і правових ідей, поглядів про державу і право, політико-правової ідеології).

У сучасній українській правовій науці, як наголошує М. Кельман, відбувається процес докорінного переосмислення традиційних засобів та підходів і водночас актуалізується пошук нових засобів пізнання як елементів змісту методології правознавства, що в підсумку сприяє розширенню її інструментальних можливостей [98, с. 7].

Зауважимо, термін «*методологія*» в широкому розумінні – це набуті установки, сформовані погляди, певні точки зору і взагалі цілісний світогляд, який можна реалізувати за допомогою тих чи інших методів, підходів та засобів. Наголосимо, специфічність пізнання історії політичних та правових учень визначає методологію дослідження конкретного правового чи політичного явища з подальшою їх класифікацією; сприяє виокремленню в них найсуттєвішого; виділенню і розмежуванню *загального компонента* (всесвітня історія політичних і правових учень), *особливого компонента* (політико-правова думка у певних регіонах і країнах у той чи інший період часу), *одиночного компонента* (концепції певного мислителя) [94, с. 30–31]. Під час підготовки дисертаційної роботи використано систему принципів і методів проведення історико-правового дослідження політичних та правових поглядів

М. Грушевського в напрямі руху дослідницької думки від загального до конкретного.

Важливу роль у методології дослідження поглядів М. Грушевського про державу і право відіграють *принципи*, які є одним із самостійних елементів структури загальної методології. Так, у сучасній європейській філософії «принцип» – це те, що починає, і те, що керує [83, с. 101]. Принципи є тією вихідною аксіомою, внутрішнім переконанням, незмінною позицією, що характеризується універсальністю та вищою імперативністю, котрі разом визначають загальне спрямування досліджень у науці [193, с. 95].

Причому «принцип наукового пізнання» і «метод наукового пізнання» – це два різні поняття в сучасній методології, хоча й тісно пов'язані між собою. Методи ґрунтуються не на одному принципі, а на кількох, які, своєю чергою, реалізуються через застосування конкретних методів. Однак ця наявна залежність не породжує прямої, безпосередньої відповідності за схемою «принцип – метод».

У дисертаційній роботі саме фундаментальні принципи посідають провідне місце в межах спеціального вивчення поглядів М. Грушевського про державу і право. Першочергове значення для проведення історико-правового аналізу політико-правового вчення авторитетного мислителя має *принцип історизму*. Цей принцип становить основу сучасної цілісної концепції розгляду явищ, є доповненням до емпіричного пізнання, системної фактології. Історичні конструкції, історичне мислення й пізнання, некласичне розуміння правових явищ в історичному контексті необхідне для об'єктивності, перевірки істинності вибраного шляху дослідження загальних проблем історії державно-правових явищ, історії політичної і правової думки зокрема.

Дотримання принципу історизму, як відзначає професор С. Сливка, відіграє важливу роль у поясненні наявних співвідношень минулого, теперішнього і майбутнього [193, с. 95]. Отже, цей принцип передбачає розгляд передісторії досліджуваного явища або процесу (наприклад, конкретного

політико-правового вчення), бачення тенденцій розвитку і прогнозування його майбутнього стану.

Зрозуміло, що результати вивчення політико-правових поглядів конкретної особи або групи осіб (у нашому випадку – поглядів М. Грушевського про державу і право) з одного й того ж джерела можуть відрізнятися в різних дослідників, оскільки кожен з них має власне оригінальне бачення проблеми, свою позицію і підходи, а отже, і за власними перевіреними критеріями оцінює праці попередників. Очевидно, що вирішити цю проблему можна на основі *принципу об'єктивності*. У сучасному тлумачному словнику української мови об'єктивність – це те, що існує поза людською свідомістю і незалежно від неї; незалежно від волі, бажань людини [8, с. 803]. Дотримання цього принципу під час дослідження дозволило нам вийти за межі, скажімо, старих радянських ідеологічних штампів, що панували на різних етапах розвитку, зокрема заангажованої за комуністичного режиму науки історії вчень про державу і право, та уникнути кон'юнктурних міркувань, що могли серйозно вплинути на результати дослідження.

Принцип достатньої підстави передбачає, що будь-яке твердження має бути достатньо обґрунтованим, оскільки його істинність не можна без ретельної перевірки приймати на віру. Цей принцип є актуальним для нашого дослідження, зокрема через існування недостовірності, неперевіреності деяких фактів та помилкових висновків окремих дослідників. Джерела і факти, з яких логічно і безпосередньо виведено твердження про обґрунтованість висновку – це його підстави. Загалом цей принцип передбачає, що наведених підстав має бути достатньо для повного і всебічного обґрунтування висновку, щоб легко спростувати усі закиди опонентів і твердо обстоювати свою наукову позицію та отримані вірогідні результати тривалого творчого наукового пошуку.

Дотримання *принципу доцільності* передбачає застосування продуктивних, оптимальних і відповідних поставленій меті методів. Власне на цьому принципі ґрунтується поєднання і застосування в дослідженні різних дослідницьких парадигм. Загалом принцип доцільності спрямовує дослідника

на визначення загальної спрямованості пізнавальних процесів залежно від їх результатів чи мети. Питання про доцільність вибору і застосування методів ми вирішували з огляду на специфіку нашого дослідження, яке є актуальним і першим на зазначену тему в межах науки історії вчень про державу і право, історії української політико-правової думки.

Сформульований Н. Бором 1927 р. *принцип доповнюваності* [167, с. 691] у сучасний період є не лише провідним принципом квантової механіки, але й одним з найважливіших методологічних та евристичних принципів соціогуманітарної науки. У складній науковій дійсності, як зазначає М. Зайцев, доповнюваність дозволяє зберегти бачення як багатогранності об'єкта, так й розмаїття можливих методологічних підходів його осягнення [87, с. 180].

Згідно із цим принципом для повного опису досліджуваних явищ або процесів потрібно застосовувати два взаємозаперечні підходи, які сукупно дадуть вичерпну інформацію про ці явища як про цілісні. Так, у межах нашого дослідження ми застосували *формаційний* і *цивілізаційний підходи* у вивченні генези поглядів М. Грушевського про право і державу, враховуючи складну й неоднозначну сфери суспільно-політичних відносин, що склалися в тогочасний період української історії, та багато важливих культурно-історичних чинників.

Зрозуміло, нині розвиток методологічної думки, наукової методології відбувається не лише в межах філософії разом з розробкою загальної теорії діалектики і логіки, а також у багатьох інших науках, зокрема правознавстві, історії політичних і правових учень. У підсумку синтезу результатів цієї невпинно триваючої методологічної роботи отримано чималий обсяг інформації відкриттів і знань, який щоразу збільшується пришвидшеними темпами. Саме тому одним з провідних сучасних методологічних підходів є, безумовно, *міждисциплінарний підхід*. Розгляд проблеми через використання «запозичених» і «випробуваних» методів та підходів з інших галузей новітньої науки є запорукою об'єктивного, систематичного і цілісного дослідження в галузі науки історії вчень про державу і право, зокрема це стосується непростой,

але цікавої й актуальної теми про погляди М. Грушевського щодо держави і права.

Особливістю вивчення політико-правових поглядів в історичному контексті, на відміну від, скажімо, практики природничих наук, є інший підхід до дослідження, що, звісно, впливає на специфіку вибраних методів дослідження. Це пов'язано з тим, що об'єкт і предмет дисертаційної роботи в реальному часі не існує. Зрозуміло, що методи вивчення політико-правових поглядів є різноманітними, серед них варто виокремити такі групи: *загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні методи наукових досліджень*.

Так, використання *логічних методів* дозволило нам аналізувати науковий матеріал, порівнювати, застосовувати *аналогію та узагальнення*. Водночас до переліку використовуваних нами загальнонаукових методів варто віднести, до прикладу, й *метод побудови гіпотез*, який не обходиться без аналізу і синтезу фактів, а також висунення припущень. Крім цього, під час дослідження політико-правових поглядів М. Грушевського ми застосовували *метод діалектики*, що виступає фактично основою надійної і перевіреної методології дослідження.

Оскільки нашу дисертаційну працю присвячено максимальній реконструкції авторської політико-правової концепції М. Грушевського, використання елементів *герменевтичної методології* дозволило глибоко проникнути в суть авторської позиції мислителя, і не лише як ученого-теоретика, історика, а й активного громадського, політичного і державного діяча тогочасних бурхливих соціально-політичних подій. *Метод герменевтики* – це метод тлумачення текстів і дискурсу, завдяки яким свідомість фіксує і вибудовує цілісність гіпотетичної реальності, оскільки соціокультурна і політична дійсність відтворюється крізь призму цінностей та інтересів. У дослідженні цей метод дозволив оцінити авторські тексти М. Грушевського через здатність методу до прогностичного моделювання. Завдяки поглибленому герменевтичному аналізу наукових і публіцистичних текстів М. Грушевського отримано та інтерпретовано закладену в його творах важливу інформацію. Крім того, ми використали елементи *історико-*

семантичного аналізу, що сприяло чіткому визначенню, який саме зміст вклав мислитель у використанні в працях численні терміни і поняття.

Своєю чергою, формування цілісної системи понять авторської політико-правової концепції М. Грушевського ґрунтується на їх первинній класифікації за структурними і функціональними ознаками. Завдяки цьому досягнуто понятійної ясності, чіткості та виразності дослідження, що є необхідною умовою, запорукою ефективного, вдалого, чіткого вирішення сформульованих дослідником наукових завдань. Отже, завдяки *структурно-функціональному методу* вдалося виокремити оригінальні погляди М. Грушевського про державу і право зі системи його загальних і досить широких наукових зацікавлень. До того ж, у процесі застосування *системно-структурного аналізу* також виявлено зв'язок між політико-правовими та загальнонауковими поглядами М. Грушевського, що забезпечило досягнення єдності і цілісності викладеного матеріалу у перебігу вивчення об'єкта і предмета дослідження.

Важливою частиною використаної методології дослідження є *системний підхід* до політико-правових поглядів М. Грушевського, який розуміється як дослідницька стратегія, спрямована на вивчення всіх елементів об'єкта і предмета дослідження в їх нерозривному, органічному зв'язку.

Екзистенціальний метод застосовано в дослідженні наукової, політико-правової творчості М. Грушевського. У такому підході безпосередньо відображено цілісність ставлення дослідника до тогочасних суспільно-політичних подій. Застосування цього методу зумовлено, перш за все, можливістю більш глибокого з'ясування і розкриття авторських концептів М. Грушевського, що сприяє семантичній ясності авторської політико-правової концепції.

Історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний методи, методи діахронного аналізу, історико-правової періодизації, ретроспективний метод та інші належать до *спеціальних історико-правових методів*. Уміле застосування, зокрема наведених історичних методів дозволяє якісно і всебічно дослідити матеріали, реалії того чи іншого

часового проміжку. Так, *метод історико-правової періодизації* є одним з ефективних інструментів, який сприяв виявленню та розкриттю етапів становлення й еволюції політико-правових поглядів М. Грушевського з метою визначення домінантних властивостей для кожного з аналізованих періодів.

Застосування *порівняльного методу* як способу пізнання дійсності за допомогою порівняння сприяло визначенню і з'ясуванню політико-правових поглядів М. Грушевського у порівнянні з аналогічними поглядами тогочасних провідних державно-політичних діячів (В. Винниченка, П. Скоропадського). Причому цей метод має два різновиди: *синхронічний* (порівняння об'єктів, що мали місце в певний момент або період історії) і *діахронний* (порівняння одного або кількох об'єктів у різний час їхнього існування).

Звернення до *формально-юридичного методу*, завдяки використанню особливої системи засобів і прийомів, сприяє цілісності дослідження державно-правових явищ. Для *історико-правового аналізу* поглядів М. Грушевського про державу і право цінність у межах застосування цього методу має: встановлення юридичних ознак явищ та поглядів дослідника; класифікація використовуваних істориком правових понять; встановлення їх природи з погляду положень правової науки; їх пояснення з позиції сучасних юридичних теорій. Цей метод спрямований на процес пізнання, виявлення справжнього змісту державно-правових положень і доведення їх до відома усіх зацікавлених осіб. Під час тлумачення політико-правових поглядів М. Грушевського обов'язково враховувалися особливості та специфіка тогочасної політико-правової і соціальної дійсності.

Об'єкт дослідження – багатоманітна наукова творчість, громадсько-політична і державно-правова діяльність, а також *предмет дослідження* – погляди М. Грушевського про державу і право розглянуто з максимальним урахуванням тогочасних специфічних умов, у яких вони були сформовані та розвивалися. Завдяки використанню сучасної методології дослідження, вивчення політико-правової спадщини М. Грушевського органічно поєднано з аналізом виникнення, зміни і розвитку суспільних відносин у розглянутий

період, що сприяло глибині об'єктивності та цілісності дослідження, повному і всебічному розкриттю теми у межах науки історії політичних та правових учень.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз теоретичної бази, історіографії, джерельної та методологічної основи актуальної наукової проблеми, з використанням ефективної сучасної методології дослідження, дозволив виявити основні наявні позиції, підходи до вивчення системи державно-правових поглядів М. Грушевського. Дослідники по-різному інтерпретують їх становлення та розвиток, а також їхній зміст та актуальність. Вочевидь, політичний і правовий світогляд ученого формувався під впливом основних суспільних, політико-правових тенденцій та практики XIX – початку XX ст., вітчизняної та європейської політико-правової спадщини, а також власного авторського багатого творчого історико-правового доробку. Разом із значною кількістю різної ваги і значення наукових праць, присвячених спадщині М. Грушевського, *виявлено відсутність спеціального, комплексного, фундаментального дослідження* виникнення, становлення і розвитку поглядів про державу і право цього видатного ученого, історика, політика, державного і громадського діяча.

Вивчення доступної багатой джерельної бази, використаної для дослідження теми, дозволяє загалом реконструювати минулу драматичну і специфічну епоху та її об'єктивну й суб'єктивні характеристики. Наша дослідницька мета (у межах науки історії вчень про державу і право) – повною мірою використати усі виявлені різноманітні джерела, аби успішно і результативно вирішити чітко сформульовані дослідницькі завдання. Джерелознавчий аспект наукової розробки теми державно-правових поглядів М. Грушевського є стрижневим у застосованій нами дослідницькій стратегії, що акумулює в собі особистісні, світоглядні, об'єктивні чинники суспільно-політичної, історико-правової, ідеологічної реальності, які тим

самим стають сполучною ланкою між минулим, теперішнім та майбутнім теорії і практики будівництва національної державності. Дослідження політико-правових поглядів М. Грушевського досі є складною, малодослідженою темою, яка потребує чималих зусиль, передусім, істориків права, фахівців з історії політичних і правових учень. Попри складність наукового, зокрема і джерелознавчого, опрацювання творчої спадщини М. Грушевського, у результаті проведеного дослідження поступово виокремлюються етапи формування і розвитку системи державно-правових поглядів ученого; причому запропонована періодизація дає змогу простежити закономірності й суперечності їх становлення і розвитку. Вважаємо, що виявлена та ретельно опрацьована багатоманітна джерельна база, включно з архівними джерелами і матеріалами, є цілком достатньою для успішного, повного і глибокого розкриття сформульованої актуальної і важливої теми дослідження з точки зору як теорії, так й практики національного право- та державотворення.

Сучасною і досить обґрунтованою є й *методологічна основа* дисертаційного дослідження, що й дозволило отримати вагомі, вірогідні і нові теоретичні та практичні результати, положення і висновки, які сукупно повною мірою і всебічно розкривають сутність та зміст опрацьованої нами цікавої наукової теми.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

2.1 Суспільно-політичне та ідеологічне підґрунтя формування поглядів М. Грушевського. Формування і становлення його політичних і правових поглядів (1890–1917 рр.)

Визначення ролі і місця М. Грушевського в історії вітчизняних політико-правових учень є багатогранною проблемою, що потребує прив'язки до історії виникнення та еволюції його державно-правових поглядів.

Першим концептом у творчій спадщині вченого є *козацька ідея*, яка окремо не моделюється, а виокремлюється лише в контексті його звернення до історії козацтва як практики найбільш повної реалізації державно-правової традиції України. Козацька ідея репрезентує та акумулює в собі *прогресистський напрям розвитку українського суспільства* крізь призму внутрішнього моделювання процесу реалізації романтичних, культурних звичаїв та прагматичних політико-правових традицій народу. Загалом національне право та його значення розглядається через феномен козацтва і має наслідувальний, тобто такий, що потребує відродження, шлях національної ідентифікації. У цьому проявляється вплив романтизму, що сприяв ідеалізації історії як способу політичного мислення в умовах бездержавності [124, с. 318].

Початок української історії у М. Грушевського за народницьким пріоритетом – це стала політична *традиція демократизму*, кінець історії – суспільна довершеність життя українства на основі засад, що їх має визначити історія. Між ними – політико-правові, соціально-економічні, культурні конструкції, які перебувають у стані постійного саморозвитку. Ця *ідея демократизму* в розумінні М. Грушевського містила в собі взаємовплив та аспекти *суспільних доктрин латинства і татарства*, що відігравали

визначальну роль в житті українського соціуму протягом усієї національної історії через Литовське князівство, Річ Посполиту в першому вимірі, до Золотої Орди, Московії, Кримського ханства – у другому вимірі. «Межове» існування України ставило перед нею постійні історичні виклики і з боку Заходу, і з боку Московії, відтак – Росії. Таку ситуацію спостерігаємо і нині в умовах гібридної війни з путінською Росією.

Іншою ідеєю, що розвивала попередню і не може виступати цілком самостійно, без відриву від козацької, є *ідея слов'янської єдності*, яка була всеохопною і позанаціональною. Якщо козацька ідея виступала концептом висвітлення історії, то слов'янська ідея у М. Грушевського – це засіб формулювання початкових політико-правових вимог української нації з погляду історичності [223, с. 207]. Словом, слов'янська ідея розглядалась як інструмент вимушеного політичного компромісу та консенсусу в умовах українського та імперського співжиття. Як видається, ця ідея була своєрідною реакцією на жваву дискусію між *слов'янофілами* і *західниками* в російській політико-правовій думці першої половини XIX ст., яка захопила М. Грушевського в період становлення його світоглядних засад та наукових зацікавлень [173, с. XLVI]. Він використав її як суттєве доповнення до ідентифікаційної схеми, що органічно виводилась ним з козацької ідеї. На українському і російському ґрунті слов'янська ідея була прилаштованою модифікацією гуманістичного індивідуалізму, з його орієнтацією на конструювання суспільства на засадах свободи, рівності, братерства. Вона не є самостійною, бо характеристиками української нації виступають тут належність до слов'янської цивілізації та наявність етнічної території. Однак, вочевидь, обмежені характеристики могли б загрожувати українцям втратою національної ідентичності. Тож з цього приводу М. Грушевський писав: «Для зорганізування української суспільності для національної роботи в ширшому значенні того слова, то значить для подвигнення й розвою українського народу, перетворення його в націю і успішного розвою сеї нації, а навіть і для ширення

самої національної ідеї не досить самого українського слова, не досить самої ідеї етнографічної народності» [59, с. 296].

Аналізуючи становище Російської імперії на початку ХХ ст., учений констатував як доконаний факт, що відбулося оформлення в політико-правовій та соціокультурній сферах системи суспільної самоорганізації. Її виявом стали процеси зародження могутніх рухів соціального протесту, спостерігалось нелінійне хвилеподібне нарощування їхньої сили, виникала критична радикалізація мас: почався розвиток селянського повстанського та кооперативного руху, робітничих страйків, студентських виступів. У середовищі російської та української інтелектуальних еліт розпочалася дискусія з питання переустрою політико-правової системи Росії [171, с. 128]. Актуалізоване «українське питання» стало стрижнем майбутніх змін і головним ідейним політико-правовим формулюванням нової доби давно назрілих революційних змін.

Отже, на початку ХХ ст. в Україні тривав процес націотворення, який характеризувався існуванням державного індустріалізму і селянського локалізму, як соціальних моделей співжиття, характерних для другої половини ХІХ ст. Недаремно академік Ю. Бромлей стверджував, що в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. загалом можна констатувати існування *української нації* [6, с. 59, 61, 79]. До речі, націогенез являє собою, згідно з модерністською інтерпретацією, багатоаспектний процес утвердження та *розвитку національного інтересу до національної ідеї*, яка є продуктом модерної епохи [203, с. 81], шляхом створення самодостатнього культурно-етнічного організму, цілісної політичної спільноти. При цьому активізується площина матеріальної і духовної культур. Важливою характеристикою цього процесу є домінування суб'єктивних чинників [169, с. 82], які на соціальному рівні об'єднуються в національну ідентичність, що внутрішньо активує світоглядні засади самоусвідомлення, модифікує архетипний компонент ментальності у спільні, об'єднавчі міфи та орієнтири.

Зрештою, на початку ХХ ст. в Росії відбувся перехід до модернізації мобілізаційної моделі, передумовами якої стали: відставання Росії від провідних європейських країн на рівні цивілізаційного розвитку, різка соціальна диференціація, значний рівень відчуження народу від влади, активізація радикально-екстремістських сил, розбалансованість соціальної структури, збереження повного переважання села над містом, сільського господарства над індустрією. Водночас відбувався регресивний процес, як це не парадоксально звучить, внутрішнього само зміцнення феодалізму шляхом бюрократизації державного апарату [178, с. 10]. Це, своєю чергою, підштовхувало українське суспільство Наддніпрянщини до західного контексту орієнтації, до пошуку кращих, прогресивніших історичних перспектив свого життя.

М. Грушевський наголошував, що до активізації національно-визвольного руху міг би призвести лише внутрішньоукраїнський фактор, який передбачав ретельний аналіз теоретичних основ (які базуються на виробленні системи ідеологічних мотивацій) та поєднання його з практичним виміром (що виявилось в інституціоналізації українських політичних партій на початку ХХ ст.) історичного досвіду. У цьому зв'язку він аналізував підстави існування тих державних інституцій та проектів, суспільних форм, економічних систем, які були органічно пов'язані з особливостями історичного розвитку України.

Загалом політико-правові переконання М. Грушевського послідовно розвивалися в історичних традиціях українського національного руху ХІХ ст. [178, с. 127]. Підтвердженням цієї тези стало його *соборницьке розуміння* цього руху, адже вчений постійно наголошував, що суспільний і культурний рух в Росії повинен підтримувати тісні зв'язки з південно-західною Україною [191]. Очевидно, що в галицьких та підросійських українців одне надзвичайно актуальне завдання – боротьба за єдність України, отже, ці дві основні гілки українського народу мають обов'язково об'єднати свої зусилля для досягнення спільної національної мети. М. Грушевський прагнув об'єднати на основі своєї *ідеї соборності* різні ідеологічні течії та відгалуження вітчизняного

національного визвольного руху. Поступово в політико-правовій думці виокремились дві потужні течії *української найближчої перспективи: автономістська та самостійницька*. Як уявляється, їх існування однозначно передбачало обов'язкове залучення тогочасної російської дійсності до прогресивного європейського процесу. Власне з питома російського ґрунту їм, звісно, брати було нічого, хоча аналітична проекція була все ж задана.

Зауважимо, двома визначними рухами в Європі ХІХ ст. були *романтичний націоналізм і гуманістичний індивідуалізм*. На початку ХХ ст. вони були достатньо сформовані і прилаштовані російською інтелектуальною думкою до основ життя у двох основних іпостасях: *ліберально-демократичній та революційно-народницькій*. В ідеологічному вимірі зазначені напрями відповідали *консервативному і соціалістичному*. Одне слово, ідеалом обох течій був індивідуалізм, але представники ліберально-демократичної течії вірили в державний індивідуалізм, а революційно-народницької – у суспільний індивідуалізм, тобто виступали за сильну владу та її інституції, як гарантів проти появи деструктивних тенденцій, до яких міг спричинити неконтрольований індивідуалізм [147, с. 22]. Їх єднали лише оцінки історичного поступу, задані *жвавою дискусією західників і слов'янофілів 30–40-х років ХІХ ст.* та апелювання до доктрини месіанської ролі Росії. На українському ґрунті виразниками *двох тогочасних інтелектуальних традицій Заходу (романтичного націоналізму і гуманістичного індивідуалізму)* були *громадівський рух і українське народолюбство*, в основі яких лежало *народницьке розуміння політичного майбутнього України та ідея федералізму*.

Так, *громадівський рух* виник як закономірний й адекватний результат тогочасного активного процесу зародження політико-правової свідомості української нації, що інтенсивно формувалася. За концепцією Р. Шпорлюка і П. Магочія [134, с. 98], цей рух відповідав періоду суто культурницької боротьби з присмаком організаційного моменту, закладаючи підґрунтя до утворення в майбутньому різних політичних партій. Цікаво, що для громадівців категорія держави була річчю протилежною і ворожою ідеї нації. Лише

федерація общин у межах нації і федерація різних націй у межах людства були, на їхню думку, цілком закономірними природними продуктами. Відкрито не виступаючи проти царського режиму і російської державності, ідеологи *громадівського руху*, пропагували ідею *органічного федералізму*, прихильність держави до системи самоврядних культурних спільнот [4, с. 7]. Фактично, це була логічна альтернатива бездержавного стану України, яка відповідала тогочасному рівню політичного світогляду діячів українського громадівського руху. Їхня політична платформа ґрунтувалася на таких принципах: не політика – а культура, не боротьба – а копітка праця, не повстання – а терпіння [4, с. 7]. Отож, були закладені *засади українофільства*, яке стало ідеологією аргументованого заперечення політико-правових і державних прагнень на ґрунті моральних імперативів діяльності. Кінцеве завдання руху визначалося як вироблення ефективного «українського проекту» [15, с. 361].

Натомість зазначений вище *інший рух (гуманістичний індивідуалізм, або українське народництво)* став відповіддю на проведення модернізаційних буржуазних реформ 60–70-х років ХІХ ст., виступав за ліквідацію самодержавства і був, по суті, національною (східнослов'янською) формою *європейського демократизму* [189, с. 47]. *Народолюбство* не бачило в українському суспільстві і реальної державотворчої потенції, однак обстоювало революційні зміни в політико-правовій системі Росії. Зауважимо, характерною особливістю Наддніпрянської України було *домінування двох народницьких вимірів* – українського і російського. Усі ці аспекти сприяли виробленню М. Грушевським політичного проекту поступового формування конституційної Росії, що концептуально був оформлений 1905 р. [171, с. 130]. Водночас прогресивні тенденції розвитку українського суспільства вимагали від вченого невідкладно знайти оптимальні форми політичного та правового буття для українського народу.

Наддніпрянська Україна на початку ХХ ст. перебувала у досить суперечливому і складному становищі, яке зумовлювалось її історичним розвитком у минулому ХІХ ст., тобто існувала на стадії недорозвиненого

аграрного суспільства [134, с. 98]. Російському самодержавству вдалося забезпечити підкорення культурного порядку політико-правовому, відтак відбувався лише незначний безпосередній вплив вищих верств суспільства на владу царя. Наслідком високої концентрації влади в російського монарха на початку ХХ ст. став прояв її негативного впливу на формування соціальної структури суспільства. У Росії, як і на Україні (тоді – складової частини імперії), був низький рівень самоідентифікації соціальних верств, про що свідчить відсутність класових організацій. Не зважаючи на наявність традиції локального об'єднання в громаду, рівень її суспільної активності все ж мав побутовий характер. Залишалася низькою і самоорганізація міських верств, професійні групи та їх неформальні організації перебували під всеосяжним, жорстким контролем офіційної влади. Самодержавство орієнтувалося на використання регулювальних і примусових методів правління, обмежуючи свободу дій усім верствам населення, причому за досить низького ступеня їх зворотного впливу на владу.

Завдання українського визвольного руху з децентралізації Росії в розумінні М. Грушевського були відповіддю на російську історичну дійсність, конкретне визначення яких синхронно збігалось з тривалими суспільними катаклізмами в імперії [111, с. 32]. «Українство, зрештою, мусить, – писав вчений у статті «Українство і питання дня в Росії», – статися тепер неминуче питанням політико-правовим уже тому, що в нинішнім моменті політичного переустрою Росії всі питання, зв'язані з тим переустроєм, мусять бути питаннями політико-правовими» [59, с. 297].

Зауважимо, що російський імперіалізм сприяв формуванню масового суспільства. Цей процес яскраво ілюструє роль і місце російського чиновництва, імперсько-дворянського стану, общинників у суспільстві. Усі вони виявляли найбільшу адаптованість у повсякденному житті, були охоронцями консерватизму та колективізму. На рівні соціальної стратифікації (поділу) в Російській імперії відбулася підміна соціальної верстви соціальним типом. Соціальний тип – це найбільш вдала характеристика російської автаркії

початку ХХ ст. Політичне, економічне, культурне домінування саме соціального типу певного гатунку, що становив не елітарну меншість, не рушія прогресу, а носія регресивних настанов, привело в підсумку імперське суспільство до ентропії, деградації. Власне такі соціальні типи російського суспільства укоренили нові звичаї, створивши мутантну культуру, котра і визначала його буття, а також відповідні традиції, відкидаючи при цьому можливості до застосування і вироблення соціальних новацій. Відтак спостерігалася значна закостенілість, законсервованість російського суспільства. Ці негативні процеси утвердили характеристики інерційного мислення, як уявлення негативного досвіду і надмірну пасивність мас. Водночас такі депресивні процеси, на жаль, штучно загальмували зокрема й культурний і суспільний рух українського народу, відірвали українську інтелігенцію від природного її призначення [31 с. 29].

Заразом буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр. ознаменувала відлік багатоманітних і системних кризових процесів, які почали охоплювати Російську імперію. При цьому їх загострення вело до різкої неминучої поляризації імперського суспільства [128, с. 238].

Не можна оминати увагою під час характеристики тогочасного суспільного середовища і феномен відомого комплексу «малоросійства». Його передумовою на світоглядному рівні була тісна пов'язаність із західною культурою української інтелігенції, що значною мірою перейняла від неї поширений «національно-байдужий» дух «республіки вчених» [2, с. 84]. Комплекс був ідеологічним виразом підлеглості. Він існував як *провінціалізм* і знаходив вияв в ігноруванні власної культури, національних традицій, послуговуванні російською мовою в повсякденному житті, активній підтримці великодержавної політики влади [128, с. 191]. Причому в українській історичній реальності початку ХХ ст. цей шкідливий комплекс найбільше уразив саме національну інтелігенцію.

Схарактеризовані вище тенденції розвитку України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дозволили М. Грушевському дійти висновку про «дійсну

денаціоналізацію більшості української інтелігенції, послаблення в ній інтересу до своєї народності, до місцевого життя взагалі» [31, с. 32]. У статті «Українське питання в історичному розвитку» історик окреслює це актуальне і важливе завдання вітчизняної еліти, адже для значної частини українського суспільства питання про національну єдність українського народу або навіть про саме існування українського національності – «се ще пункт, якого вони ще не проминули, питання, яке вони не розв'язали» [221, арк. 10].

Загалом провідна роль національної інтелігенції полягала у внесенні у свідомість українства теоретичної моделі української ідеї та наближення її положень до розуміння селянства і робітництва. Повільне, але нестримне формування, насамперед, модерної української нації протягом XIX ст. у несприятливих умовах, у контексті утвердження в Росії рис індустріальної цивілізації, викликало до життя особливу соціальну групу – інтелігенцію, суспільно-консолідуюча роль якої щоразу зростала [188, с. 41]. До передумов утворення інтелігенції варто віднести також і встановлення багатоманітних зв'язків між селянським локалізмом і робітничим індустріалізмом. Цей процес був досить прогнозованим, тому що обумовлювався співіснуванням різних економічних систем – від ринкової (капіталістичної) на рівні фабрично-заводського виробництва до натуральної (феодалної) моделі – та наявністю ремісничо-цехової структури, мануфактури, промислів, які існували у доволі примітивній формі.

Економічна система царської, напівфеодалної Росії містила в собі суперечливу інституційну складову, основу на складному співвідношенні станово-бюрократичних та общинних відносин. Багатоукладність імперської економіки, що єднала патріархальний, дрібнотоварний, приватновласницький уклади, зумовила й відповідні різноманітні політико-правові погляди інтелігенції. Звісно, кожна з груп останньої мала свою проекцію майбутнього. Зауважимо, що саме українські інтелігенти перші замислилися над питанням своєї національної ідентичності. Це дозволило їм поступово пройти шлях національного самоусвідомлення, як й іншим соціальним верствам. Однак

інтелігенцію світоглядно єдило розуміння, що імперсько-консервативні аргументи «общеруської» нації, войовничого і архаїчного православ'я на той час все ж домінували у свідомості українського населення [199, с. 116]. Це усвідомлення визначило напрями у формах і методах життя й суспільної діяльності української інтелігенції, призвівши до її соціальної неоднорідності. Отож, на початок ХХ ст. сформувалися *три групи інтелігенції*, критерієм відмінності між позиціями яких було ставлення до суспільних процесів.

До *першої групи* належали представники інтелігенції, котрі намагалися соціальною співпрацею активізувати сталі українські традиції, звичаї, ментальні архетипи через поширення ідеї української самобутності, акцентуючи на політико-правовому стилі діяльності. *Другу групу* становила та частина української інтелігенції, яка діяла в руслі, прокладеному і контрольованому російською ліберально-земською інтелігенцією, яка була в умовах Російської імперії фактично докласичною опозицією й охоплювала регіональний рівень. До того ж, ця частина інтелегенції сприяла утвердженню новітніх засад професійної діяльності та етики на противагу прямому пристосуванству й услужництву, уособлюючи своєрідну чиновницьку опозицію. До *третьої групи* української інтелігенції належали ті, хто своєю життєвою позицією повсякчас підтверджував лояльність до режиму і некритично сприймав російське самодержавство. Стосовно останньої групи влучною є думка Б. Кухти, котрий зазначив, що народу уже втретє довелося *формувати вітчизняну еліту*, яка все ще боялася відкрито і відверто проголосити себе національною *українською*. До речі, історик В. Сарбей, застосовуючи критерій ідеологічних мотивацій, умовно виокремлював дві частини інтелігенції: *демократичну і консервативну* [210, с. 41].

Наведений поділ означав відсутність вирішальної ролі інтелігенції в розгортанні національних процесів на початку ХХ ст. і ставив під сумнів можливість її адекватного реагування на кризові явища. Такими були зовнішні складові неоднозначного процесу тривалої трансформації тогочасної української інтелігенції у справді національну політико-правову еліту.

Внутрішню сутність цього процесу становив, власне, розвиток її сукупної політико-правової свідомості. Тож національний рух почав ґрунтуватися не на вузьких суспільних інтересах однієї, навіть провідної верстви. «Справа не в тому, – зазначають дослідники, – чи бере участь маса в активних формах руху: справа в тому, чи правильно трактує інтелігенція інтереси і стремління цих мас» [206, с. 42]. Аналізуючи становище та розвиток української інтелігенції на початку ХХ ст., М. Грушевський доходить висновку, що вона нечисленна і, на жаль, слабка матеріально, до того ж задовольняє свої культурні і політико-правові потреби з чужих джерел [101, с. 94].

Водночас від початку ХХ ст. все ж відбувався процес долучення вітчизняної інтелігенції до європейської інтелектуальної і культурно-політико-правової традиції [84, с. 97]. Саме інтелігенція, внаслідок участі в інституціоналізації і діяльності політико-правових партій та організацій, до своєї професійної, корпоративної, соціальної характеристик додала інтелектуальну елітарність. До Першої світової війни (1914–1918) існувала стихійна соціальна доктрина української інтелігенції, зміст якої становило суперечливе співвідношення і поєднання положень свободи громадянського суспільства, як теоретичного вияву гуманістичного індивідуалізму, з месіанськими тезами, властивими романтичному націоналізму. Тогочасна загальноросійська інтелігенція, й українська як її складова частина, не була достатньо структуризованою за корпоративною ознакою, що було зумовлено архаїчністю в побуті, консерватизмом, стабільністю внутрішньосоціальних зв'язків щодо економічних відносин. Однак під час порівняння сутності української і російської інтелігенції доцільно звернутися до міркувань історіософа М. Бердяєва, котрий теоретично довів, що російська радикально-демократична інтелігенція – духовно-консервативна і чужа істинній свободі; вона захоплена радше ідеєю механічності, ніж свободою [1]. Підґрунтям цього була соціальна доктрина колективізму, а не індивідуалізму роз'єднаних людей, а також багатовекторні інтелектуальні потоки на рівні мікросоціуму цієї інтелігенції. Саме в цьому полягає докорінна відмінність у світогляді, політико-

правових позиціях, соціальному місці власне російської інтелігенції від, скажімо, української.

Отже, висуненням і реалізацією українських політико-правових вимог зайнялася «нова українська інтелігенція». Вона світоглядно змінила акценти зі спасіння, збереження на звільнення, що в реальності виявилось у концептуальному оформленні *ідеї української державності*. Водночас більшість національної політико-правової еліти напередодні української революції 1917–1921 рр. вважала, що формою цієї державності має бути *автономія України у складі федеративної і демократичної Росії* [101, с. 58]. Вітчизняна інтелігенція, займаючись широким культурництвом протягом ХІХ ст., зрозуміла, що в середині інших соціальних верств асиміляторською політикою самодержавства була сформована своєрідна психологічна платформа, у якій співвідносились прагнення до соціального достатку, миру і землі – у селян, власності і гідної оплати – у робітників. Залучаючи селянство і робітництво до національного руху, українська інтелігенція зробила наголос на пропаганді української ідеї, а її успішна популяризація, усвідомлення можливі лише з формуванням позитивного, якісного, перспективного підґрунтя – прогресивної *програми національного розвитку*.

Перший етап реалізації програми полягав у пізнанні національних історичних коренів та досвіду, з одночасним руйнуванням штучно нав'язаних протягом століть стереотипів російської дійсності. *На другому етапі* поширювалися *ідеї громадівського демократизму* (просвітницьке підґрунтя), які мали з'єднатися з матеріалізованою *ідеєю громадянського рівноправ'я* (політичною боротьбою). Недаремно існує думка, що утвердження прав особистості духовно і морально не пов'язувалось із закріпленням відповідальності та обов'язків. «На початку ХХ ст. зміст української пропаганди стає менш софістичним, – як зазначає Я. Грицак, – а її тон – набагато різким щодо національних ворогів. Економічні аргументи відтискаються покликанням на історичну традицію, що мала ілюструвати

одвічне прагнення українців до власної незалежної держави та їхню готовність до жертв» [146, с. 95].

М. Грушевський, як мислитель, історик, громадський, політичний і державний діяч, зростав саме в такому складному і суперечливому тогочасному інтелектуальному середовищі. Тож дихотомія української національної ідеї як засада федералізму М. Грушевського дозволила: встановити взаємозв'язок між історичними і політико-правовими поглядами вченого; визначити зв'язок між політико-правовими вимогами автономії та федерації. Загалом інтерпретувати державно-правові ідеї М. Грушевського потрібно через акцентування ним важливості врахування історико-правових реалій та вироблення прагматичного підходу до обґрунтування політико-правових пріоритетів.

Значним і потужним політико-правовим публіцистом та ідеологом вітчизняного національно-визвольного руху М. Грушевського зробили *обставини життя, історична наука та українська ідея*. Учений намагався об'єднати ідеологічно західних і східних українців в єдиний сильний народ майбутньої соборної держави. Галицька суспільно-політична ситуація, криза « нової ери » та позитивізму, яка, власне, розпочалася після його приїзду до Львова, спонукали майбутнього державного діяча зайнятися й суто громадсько-політичною діяльністю. Тим паче, він уже мав чималий досвід спілкування та взаємин з діячами « Старої громади ».

З обранням головою Наукового товариства імені Т. Шевченка М. Грушевський фактично очолив галицький *Союз народоців і радикалів*, який 1899 р. оформився в *Національно-демократичну партію* [26, с. 50]. Свою політико-правову позицію щодо нагальних та актуальних проблем суспільного життя він висвітлював на шпальтах «ЛНВ», що почав виходити 1898 р. Причому літературно-редакційним напрямом «ЛНВ» завідували І. Франко й В. Гнатюк, за публіцистику від початку виходу «ЛНВ» і аж до 1918 р. відповідав М. Грушевський. Фактично, саме він визначав концепцію і зміст матеріалів, що друкувалися в часописі, починаючи від політико-правових і суспільствознавчих, закінчуючи економічними і культурологічними темами.

Звісно, світоглядно та політично на початку ХХ ст. М. Грушевський ідентифікував себе як представник «Великої України», яка була для нього найважливішою частиною об'єднаної (соборної) України. Він дуже переймався станом громадсько-політичного життя у Наддніпрянщині, тому докладав багато зусиль, аби спрямувати його в русло демократичного розвитку та консолідації усіх українських земель. Із цією метою залучав до співпраці з галицькою прогресивною інтелігенцією й активних наддніпрянців – О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського та ін. У такий спосіб М. Грушевський намагався впливати та деякою мірою й визначити ідеологічний напрям політико-правових процесів й у Наддніпрянській Україні.

Закономірною і логічною виглядає розробка істориком згодом *реалістичної державно-правової концепції*. Вона мала відображати найоптимальніший шлях консолідації українського соціуму та форму самоуправління в межах Російської імперії. На практиці М. Грушевський бажав відродити позитивний і прогресивний імідж українців в межах загальноросійського демократичного руху, це був своєрідний тактичний крок з інформаційного просування вимог українського національно-визвольного руху початку ХХ ст., який, крім того, мав ще об'єднатися навколо конкретних ідей та сенсів. «Українці ріжних напрямів і поглядів, – писав учений у статті «На руїнах», – повинні знайти між собою той середній термін своїх спеціальних національних домагань, які не можуть бути досягнені без їх власних старань і заходів, і повинні кождий з свого боку і становища пропагувати ці постулати в своїй суспільності і в близьких йому партійних кругах чужонародних» [45, с. 319].

Саме на початку ХХ ст. М. Грушевський висунув комплекс завдань та вимог для українського визвольного руху, навколо яких мало відбутися його подальше об'єднання: «Такими постулатами вважаю: територіально-національну автономію України при загальнім федеративнім устрої Росії; переведення на українську мову в усіх інституціях і органах управи на українській території від найнижчих до найвищих; забезпечення усяких

можностей і засобів для українського культурного розвою і знесення всяких перешкод; усунення використання України й її засобів на цілі для неї чужі й непотрібні» [45, с. 319].

Без сумніву, становленню світогляду М. Грушевського як вченого та державного діяча сприяло формування його національних, українських державно-правових позицій, що виступали як система поглядів не лише в науковому, а й у політико-правовому сенсі. Співвідношення його інтелектуальних конструкцій з політико-правовим світоглядом є пріоритетною основою для розуміння, обґрунтування й поширення *ідеї національно-територіальної автономії* в середовищі української інтелігенції. Питання національно-територіальної автономії України в розробці М. Грушевського потрібно розглядати в *широкому і вузькому контекстах*. Він наголошував, що «принцип історичного групування територій рішуче має дати місце групуванню етнографічному» [29, с. 7].

У *широкому контексті* – це природне становище українських земель у складі Російської держави за домінування слов'янської ідеї, що тягне за собою формування конституційних основ федерації. У *вузькому контексті* ідея національно-територіальної автономії моделюється в межах внутрішньої та зовнішньої констатації державної самобутності України. Це, своєю чергою, передбачає виконання цілісного комплексу умов. Українська окремішність відбудеться за внутрішньої реалізації «*національного проекту*», в основі якого лежить українська ідея як історіософський концепт М. Грушевського та засада національної самоідентифікації в середовищі *єдиної національної політико-правової еліти*. Причому *зовнішній аспект* національного проекту передбачає впровадження та популяризацію *ідеї соборності* українських земель. Для цього потрібно провести широку інституціоналізацію українських політико-правових партій та організацій з метою руйнування основ імперського суспільства та радикальної політико-правової трансформації в демократичному напрямі, власне, насамперед, самої Росії. Формуванню у М. Грушевського основних інтерпретацій ідеї національно-територіальної автономії України сприяло

вироблення оригінальних і стійких політико-правових уявлень та переконань. До характерних політико-правових уявлень особистості відносять певні образи *політико-правових об'єктів*, що виникають у свідомості людини-інтелектуала. Для М. Грушевського – це були *народ* та *історія*, які мали розв'язати ворожу і шкідливу, надуману, штучну проблему «неісторичності» українців як нації.

Безперечно, становлення та розвиток вітчизняних, адаптованих політико-правових доктрин, ідейного самоусвідомлення в середовищі української еліти відбувалося під впливом західноєвропейських політико-правових учень. Тому звернення М. Грушевського до ідеї національно-територіальної автономії виглядає слухним і закономірним. Ця ідея як політико-правова вимога дозволяла використовувати ті сенси, які на українському ґрунті виступали чинниками національної самоідентифікації та ставали актуальними в політико-правовому українському контексті. Однак особливістю цього творчого та інтелектуального процесу було те, що вчений не завжди надавав їм завершеної та систематизованої форми у своїх творах.

Ідея державної трансформації в розумінні М. Грушевського визначала демократичні тенденції. Як відомо, глибокі гуманістичні переконання представників українського визвольного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сполучалися з європейськими ідеями, що увійшли до вітчизняних теорій ранньомодерного часу [102, с. 22]. Однією з найпоширеніших ідейно-філософських течій, що вплинула на формування політичного та правового світогляду М. Грушевського, як уже зазначалося, був *романтизм*. Під його кутом зору, історія здавалася ірраціональною, містичною, зверненою до сакральних речей «крові», «народу», «волі». Відчуження від сучасного йому світоустрою було ще однією прикметною особливістю романтизму. На той час у вітчизняній історії політичної та правових доктрин склалися два підходи політико-правової еліти до моделювання майбутнього України. Причому обидва підходи об'єднав саме М. Грушевський. Нагадаємо: суть підходів пов'язана з концептуальним оформлення *козацької* та *слов'янської* ідей, що несли в собі напрями розвитку українського соціуму в ідеалістичному та

прагматичному вимірах. *Перший підхід* полягав в активному втіленні власного проекту держави на основі історичного досвіду та сталої вітчизняної державно-політико-правової традиції. *Другий підхід* був невдалою втечею від потреби конструювання власної держави, перекладаючи всю відповідальність на державу з більш легітимною основою існування, ширшими політико-правовими можливостями, міжнародним авторитетом (самодержавну Росію).

Згодом козацька ідея вилілася в розширену ідею автономізму та державності. Проте в модернізаційних реаліях початку ХХ ст. вона вже втрачала сенс, бо з ідентифікаційної схеми випадав елемент масового самоусвідомлення населення своєї належності, власне, до українців як нації. До того ж, такому усвідомленню істотно заважав живучий комплекс «малоросійства». *Слов'янська ідея* розвивалася на основі потреби формування слов'янської федерації як оптимальної моделі, що допоможе українцям віднайти свою ідентичність шляхом акумулювання напрацювань власної політико-правової традиції та історичної державотворчої практики інших слов'янських народів. Водночас між зазначеними підходами та ідеями поступово вибудовувалася третя, середня лінія, тверда впливова позиція, течія, що була пов'язана із самостійницькими поглядами Ю. Бачинського та М. Міхновського. Цей варіант унеможлиблював взаємовигідну співпрацю чи то з європейськими, чи з російським соціумами. Появу Української держави прихильники такого підходу передбачали лише на основі залучення власних сил, передусім нематеріального характеру. Проте М. Грушевський вказував на слабкість та утопічність таких політико-правових позицій, враховуючи тогочасні тенденції державно-правового розвитку імперських Австро-Угорщини та Росії.

До речі, ідея національно-культурної автономії на той час уже була відображена в підготовлених українцями законодавчих проектах і 1900–1905 рр. була озвучена з трибуни першого парламенту Росії (Державної думи) [142, с. 8].

Основними положеннями ідеї автономії України на початку ХХ ст. у розробці М. Грушевського було оформлення її в реальне національно-культурне самоуправління, запровадження якого він виводив з необхідності вирішення «українського питання» як основного, ключового положення розвитку майбутнього конституційного і державного ладу демократичної Росії. Підстави реалізації такої ідеї М. Грушевський вбачав у формуванні та діяльності уже згадуваної в нашому дослідженні «нової української інтелігенції», яка однозначно визнає факт існування українського народу як етнографічної цілісності. Учений вважав, що це є достатньою підставою для того, аби в оновленій демократичній Російській державі українці знайшли «сприятливі умови для свого культурного і суспільного розвитку та національного самовизначення» [31, с. 76].

Наголосимо, що своєрідною відповіддю українській інтелігенції на її досить пасивну участь в політико-правовому житті Росії було представлення М. Грушевським практичного механізму запровадження національно-територіальної автономії України. В його основі лежав концепт загальної демократизації російського самодержавного режиму, що містив засади федеративного переустрою Російської держави. Федералізація матиме місце тоді, коли відбудеться інституціоналізація місцевого самоврядування та широка децентралізація державних органів, що потребує лише визнання на рівні влади, шляхом прийняття конституції та трансформації громад у структури громадянського управління. Причому утвердження автономії, за М. Грушевським, неможливе без прийняття закону про мови, який регламентував би статус «недержавних» мов, проведення децентралізації церковного управління та реорганізації армії, щоб вихідці з етнічних територій служили ближче до рідних земель [31, с. 88–90].

Наголосимо, особливе місце у своїй концепції учений відводив також забезпеченню *прав національних меншин*. Реалізація всіх поставлених надзавдань була допустимою в разі оптимального і невідкладного розв'язання національної проблеми, яку М. Грушевський сформулював так: «Вирішення

українського питання ми не виділяємо з більш загального питання про переустрій держави на началах рівноправ'я народностей і областей і національно-територіальної автономії, вважаючи вирішення цього питання складовою частиною в проблемі перетворення Росії в правомірну і благоустроєну державу» [31, с. 75]. Така постановка цієї актуальної проблеми була не лише реакцією на російську буржуазно-демократичну революцію 1905 р., а й природним продовженням «генеральної лінії» української політико-правової думки, яка давно і твердо обстоювала федеративні засади у розв'язанні проблеми національної державності [106, с. 118]. Причому *федеративна концепція* набула своїх характерних рис уже після внесення політико-прагматичного механізму її реалізації, який запропонував М. Грушевський, а також доповнення її демократизмом й ідеями громадянського рівноправ'я з боку представників т. зв. «*нової інтелігенції*».

Парадокс політико-правової ситуації кінця XIX – початку XX ст. полягав у тому, що гасло самостійності в момент невідповідності українського суспільства було передчасним і могло призвести лише до негативних наслідків. Натомість гасло федералізму однозначно перетворювало нову українську політику на реально дієвий чинник. Федералізм по своїй суті був елементом самостійницької політики в національно-визвольному русі, а пропонували цю політику М. Грушевський та його спільники на виробленій, цілком усвідомлюваній основі [189, с. 8].

Зміст української ідеї М. Грушевського становило визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення, яке має реалізуватися шляхом утвердження національно-територіальної автономії України у складі нової федеративної, демократичної Росії після проведення необхідних, назрілих революційних перетворень.

Як відомо, на початку XX ст. український визвольний рух нарешті вийшов за межі вузької українофільської спрямованості. У зв'язку із цим вітчизняна еліта опановує прогресивні політико-правові ідеї, національна інтелігенція бере активну участь в організаційній перебудові визвольного руху

уже суто *на партійній основі* [31, с. 51–53]. Діяльність та ідейні, політико-правові переконання М. Грушевського яскраво ілюструють тенденції внутрішньої трансформації українського визвольного руху за домінантною ролі національно свідомої інтелігенції. Можна стверджувати, що мислитель був «сином своєї епохи», котрий повсякчас намагався змодернізувати та наповнити новими сенсами провідні актуальні політико-правові погляди, що панували в середовищі тогочасної національної інтелігенції. Учений розумів, що українська ідея – це лише елітарна модель продукування певних смислів, тому потребує однозначного ґрунтовного наповнення реальними вимогами, які мають, врешті, скласти повноцінний життєздатний і перспективний «український проект». Заразом М. Грушевський отримав реальну та практичну можливість наповнити продуктивним змістом актуальні невідкладні вимоги і завдання українського національно-визвольного руху на початку ХХ ст. в перебігу революційних подій.

У 1905 р. почалася перша буржуазно-демократична революція в Росії. Основною тенденцією її розвитку було прагнення народних мас здійснити «знизу» модернізацію (передовсім – політико-правову) імперії [211, с. 59]. Українці доклали чималих зусиль до легалізації та матеріалізації своїх прагнень: почали виходити періодичні видання українською мовою, на шпальтах яких обговорювали актуальні питання суспільно-політичного та культурного життя. Децентралізація Російської імперії, зміна сутності, структури інститутів державної влади почали розглядатися в українській політико-правовій думці в межах дискурсу щодо національного питання. Причому українська інтелектуальна еліта пропонувала широкий спектр заходів з перебудови політичного життя: від підтримки імперських структур через запровадження автономістсько-федералістського устрою до самостійницької моделі. Уже тоді деякі українські політичні партії заявили одним з перших програмових пунктів рішучу трансформацію політико-правових інститутів Російської імперії, з урахуванням засад федералізму й автономізму. Зокрема, йдеться про *Українську радикальну партію*, утворену восени 1905 р., щоправда,

ідеї націоналістів-самостійників не стали панівними в середовищі вітчизняної інтелектуальної еліти [211, с. 61]. Безумовна першість за популярністю належала саме ідеї федералізації Російської імперії. Тож особливу увагу привертає обґрунтована політико-правова позиція М. Грушевського у цій царині.

На початку ХХ ст., в умовах системної кризи російського підімперського суспільства, М. Грушевський активно долучився до дискусії щодо обговорення шляхів його нагального реформування й модернізації. Уважний аналіз його громадської та політико-правової діяльності в цей період дозволяє виокремити кілька засобів реалізації ученим його ж світоглядних позицій. Можна говорити про потужну інтелектуальну працю історика і спроби відігравати домінуючу роль у керівництві національно-визвольним рухом підросійської України. Відображенням першого виміру була політична публіцистика М. Грушевського, другого – співпраця з українською громадою (депутацією) Державної думи й організаційна робота з формування нової політичної партії. Визначені нами форми реалізації громадської позиції ученого вважаємо основними підходами для історичної реконструкції конституційного проекту федералізації Російської імперії. Адже саме ця надскладна проблема була своєрідною інтелектуальною спонукою і становила основний зміст політико-правової діяльності М. Грушевського на початку ХХ ст.

Отже, важливо визначити роль і сутність політико-правових поглядів М. Грушевського, його вплив на розвиток *загальноросійської ліберально-демократичної думки*, яку активно формувала прогресивна інтелігенція. Власне такими ідеями керувався революційний рух, до якого долучалися різні соціальні групи і верстви. Однак до основних ідеологічних пріоритетів російського «руху визволення», що активно виступав за модернізацію імперії, самодержавства, аж ніяк не *належала теза про децентралізацію країни на федералістських началах*. Натомість провідники лібералів відстоювали і прагнули реалізувати політико-правову трансформацію Росії в напрямі

утвердження монархічно-конституційного устрою, з яким пов'язували гарантування законності, правопорядку, громадянського рівноправ'я та вольностей. Водночас окремі політичні сили революційного руху поставили своїм завданням проведення докорінної перебудови російського суспільства на засадах впровадження *соціалістичних моделей* суспільного розвитку. Тим самим остаточно не відкидалася можливість в майбутньому федералізації Російської держави.

Розгляд ролі М. Грушевського у виробленні конституційного проекту перспективної кардинальної перебудови Росії потребує виявлення його політико-правових уявлень і переконань, аналізу мисленневих конструкцій, домінантних соціальних мотивів поведінки вченого, а також простеження їх співвідношення з об'єктивними матеріальними (меркантильними) бажаннями, що зумовило його внутрішню відмову брати безпосередню участь у революційній боротьбі. Зрозуміло, що учений-історик, котрий в житті проявив риси поміркованого позитивіста, намагався продукувати лише легітимні й прогресивні ідеї в контексті певних некризових подій.

Зокрема, у березні 1905 р. М. Грушевський долучився до обговорення конституційного питання в середовищі «великоруської» інтелігенції. У цьому аспекті можна виокремити два ідеологічні аспекти політико-правових поглядів історика, які мали широку загальноросійську та, водночас, українську національну характеристики. По-перше, він виступав ліберальним реформатором, вимагаючи руйнації імперського самодержавства і підтримки запровадження в суспільне життя широких громадянських свобод. По-друге, саме з цього часу і великою мірою завдяки ініціативі М. Грушевського «українське питання» стає у пресі предметом гострих дискусій та обговорення представниками різних політико-правових течій тогочасного українського суспільства. Високий рівень далекоглядності вченого проявився в умінні пов'язати актуальне питання конституційного переустрою з вирішенням неактуального, небажаного й небезпечного для імперської еліти «українського питання», що, власне, уже своєю постановкою загрожувало єдності і цілісності

Російської імперії. Він вважав, як ми вже зазначали, що вирішення, передусім, українського національного питання не варто відокремлювати від загальної нагальної проблеми перебудови усього імперського організму «на засадах рівноправ'я народностей і областей і національно-територіальної автономії» [211, с. 61].

У цей час, окрім численних газетних публікацій, журнальних статей, окремими виданнями виходять й актуальні та гострі публіцистичні твори М. Грушевського. «Взагалі для публічного роз'яснення «українського питання» з демократичних позицій, мабуть, ніхто більше не зробив у Російській імперії, як М. Грушевський», – відзначив В. Сарбей [188, с. 36].

У період російської буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. було видано два збірники статей вченого: «Визволення Росії і українське питання» і «З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня», в яких він з нових позицій подав власне бачення вирішення національного питання в Росії, на прикладі, власне, українського. Крім того, у травні 1905 р. М. Грушевський опублікував в «ЛНВ» статтю «Конституційне питання і українство в Росії» [40]. У цій статті учений спершу розглянув суспільно-політичне становище в Російській імперії, висловивши думку щодо необхідності і важливості участі представників українського визвольного руху в політико-правовій перебудові Росії. Автор наводить низку показових прикладів підтримки ініціатив українських представників на з'їзді журналістів і літераторів, з'їзді делегатів земств, на яких було схвалено резолюції про запровадження національно-територіальної автономії. Досить вдалим виявився авторський аналіз ролі та перспектив українського демократичного руху в процесі актуалізації давніх проблем Російської імперії. Водночас М. Грушевський звернув увагу на *відверту пасивність української інтелігенції* у сфері забезпечення своїх національних прав. Недаремно свою працю учений завершив палким зверненням до таких діячів: «Чим покриваєте ви перед сумлінням своїм, перед людьми, що вас оточують, свою пасивність, свою байдужість, супроти своєї суспільності, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбальство, свою

упертість у критичнім часі, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути полишеною при переустрою відносин Росії?» [40, с. 251].

Далі у цій статті М. Грушевський висвітлює свою чітку політичну позицію щодо представленого *російськими лібералами* конституційного проекту майбутніх змін системи державного устрою царської Росії. Він бачив несприйняття національних прагнень українства та інших поневолених народів навіть прогресивною, демократичною частиною російського суспільства, яка виявляла, на його переконання, «якщо не просто неприязне, то поблажливо-презирливе ставлення» до вирішення національного питання як до чогось «запізнілого, реакційного, недостойного» [40, с. 251]. Російські ліберали, повністю ігноруючи національну і, передусім, українську проблематику, вважали, що підвищений інтерес до неї заважатиме загальноросійському визволенню з-під ярма самодержавності.

Разом з тим, М. Грушевський влучно схарактеризував суть національної проблеми так: «Наголошуючи на тому, що національне питання не повинно ставати на шляху до вирішення основних питань політичного, економічного і громадського устрою, вони, очевидно, не усвідомлюють, що такою постановкою національного питання примушують всі ті елементи, для яких поруч із питанням політичного, суспільного та економічного плану існує питання національне, ділити свою енергію між захистом перших і останнього й розгортати свій фронт не тільки проти централізму справа, а й проти централізму зліва» [49, с. 77]. Вказуючи на позитивність уже самої постановки питання реформування державного устрою в Російській імперії, вчений все ж виокремив низку недоліків, що були властиві проекту лібералів, серед яких: неприхована прихильність до державного централізму, цілковите нехтування вирішення національного питання, недостатнє врахування прав національних меншин, вимога збереження великих виборчих округів та двопалатного представництва.

Водночас М. Грушевський рішуче засуджує «великоруську» позицію лідера російського ліберального руху П. Струве, який повністю відкидав

запровадження принципу самоврядування для України. Заразом учений позитивно ставився до вимоги російських лібералів щодо створення уряду з виборних представників. У контексті опрацювання пропозицій російських опозиційних діячів М. Грушевський запропонував власний оптимальний механізм організації влади, що мав ґрунтуватися на рівних правах, загальних можливостях, демократизмі для кожної національної меншини. Як наслідок, вчений подав своє бачення *децентралізації державної системи Росії*: «Українці й всі інші недержавні народності повинні змагати до того, щоб ся обласна самоуправа не була привілеєм тільки декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована вся Росія, бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати, звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути – підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою» [40, с. 253]. Заразом у представлених громадськості політико-правових ідеях М. Грушевського, передусім у принципі національно-територіальної автономії України, як вважає сучасна російська дослідниця І. Міхутіна, «російські ліберали небезпідставно побачили ґрунт для етнічного регіоналізму та послаблення державної єдності Росії» [143, с. 79].

Ретельний аналіз М. Грушевським можливостей українського національного руху та потреб російської передової еліти в контексті розгортання російської буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. дозволив йому запропонувати проект національно-територіальної децентралізації Росії, що фактично відображав федералістські погляди вченого, властиві йому на початку ХХ ст. Природно, що головний акцент робився на використанні терміна «*конституційний проект*», що мав на меті приховати реальні ідеї та зміст пропозицій М. Грушевського. Важливо також наголосити, що автор розширив *тогочасне розуміння автономізму*, доповнивши його гуманізмом, демократичною процедурою формування державних органів та

прогресивними принципами виборів. Такий сенс проекту М. Грушевського суперечив самій природі існування імперської держави, яка спромоглася в історичному плані поєднати риси і властивості Заходу і Сходу. «Українське питання», на переконання вченого, є «інтегральною частиною в частині перетворення Росії в правомірну і упорядковану державу». Розробляючи свої пропозиції, М. Грушевський відштовхнувся від постулату обласного (регіонального) та національно-територіального самоврядування. На його думку, повторюємо, лише така децентралізація могла зробити національність тим, чим їй належить бути, – основою економічного, культурного й політичного розвитку, а не об'єктом боротьби.

М. Грушевський вважав, що *право народу на самоврядування* потрібно визнати за кожною територією, на якій проживає мільйон і більше жителів. Органами *безпосереднього* представництва населення мали стати *обласні (чи національні) сейми*, у сферу прямої компетенції яких потрапляли освіта, охорона здоров'я, торгівля, шляхи сполучення, місцева поліція, а також контроль над вищою адміністрацією краю та призначення суддів. На території з більшою кількістю населення повноваження сеймів відповідно розширювалися б, набуваючи *форми політико-правової автономії*. Саме такою територією й мала стати Україна в результаті проведення назрілих, пропонованих українським мислителем, реформ.

Головним моментом в утворенні *автономно-федералістського устрою Росії* учений називав ефективну *організацію виборчої системи*. Він пропонував прямі вибори залишити для обласних сеймів. Делегати цих сеймів будуть представляти свій регіон в загальнодержавному парламенті, який формуватиметься на підставі непрямих виборів. Учений вважав, що внаслідок непрямих виборів із депутатів обласних сеймів, на основі пропорційного представництва, мав би утворитися однопалатний центральний парламент усієї Росії. Для забезпечення прозорості скерування депутатів М. Грушевський, аби запобігти дискримінації національних меншин, запропонував такий механізм обрання: одного депутата від чотирьох членів обласного сейму.

До «конституційного проекту» М. Грушевський додав важливий принцип організації влади в національно-територіальній автономії, що полягав в утвердженні принципів загального, рівного і таємного голосування. Усвідомлюючи себе справжнім інтелектом та розуміючи провідну роль інтелігенції в політико-правовій консолідації суспільства, вчений вважав за потрібне гарантувати їй навіть вищу норму представництва. Йдеться про «людей з вищим науковим чи культурним цензом, які значною мірою стоять поза чисто класовими чи становими інтересами: такі круги, не зв'язані чисто класовими інтересами, в Росії безперечно існують і своєю участю в парламентарнім житті можуть бути корисним, нейтральним, об'єктивним елементом супроти боротьби матеріальних і класових інтересів...» [40, с. 255]. Учений пропонував, щоби представникам інтелігенції було надано 25% від загальної кількості сеймових мандатів [61, с. 256].

Наприкінці статті М. Грушевський проаналізував питання діяльності місцевих урядів. У підсумку він стверджував, що адміністративно-територіальний поділ на губернії не віддзеркалює соціально-економічних, національних, культурних особливостей регіонів [171, с. 134]. Тому в інтересах ефективного функціонування виборчої системи та дотримання демократичних принципів організації влади варто замінити губернський устрій на *самоврядування повітового і волосного рівнів*, що гарантується основними законодавчими актами держави [40, с. 257]. Звертаючись до молодій українській еліті різних політико-правових та соціальних напрямів, що активно формувалася, М. Грушевський закликав її об'єднатися на спільній платформі, дотримуючись таких ідей: територіально-національна автономія України за загального федеративного устрою демократичної Росії; визнання української мови державною на території України; забезпечення всебічних можливостей для культурного розвитку українців; запобігання використанню ресурсів України для сумнівних цілей, аж ніяк не пов'язаних з інтересами мешканців краю [211, с. 61–62].

Одним з пріоритетних аспектів трансформації Російської імперії в *конституційну федерацію* історик вважав прийняття закону про мови, який регламентував би, зокрема, статус «недержавних» мов і надав надійні гарантії їх вільного і всебічного розвитку. Безперечно, федеративістський проект М. Грушевського початку ХХ ст. був ґрунтовним інтелектуальним внеском української інтелігенції у тодішню дискусію щодо майбутньої політико-правової перебудови Російської імперії на демократичних засадах. Він став своєрідною відповіддю на багатовікову жорстку асиміляційну політику самодержавства щодо українського народу.

Отже, загалом *конституційний проект* М. Грушевського за своєю сутністю ґрунтувався на двох основних положеннях. Головним з них є *репрезентаційний уряд*, який у своїй діяльності керується демократичними принципами [171, с. 134]. Іншим положенням є відстоювання *децентралістського принципу*, що мав бути реалізований через оптимальне вирішення національного питання. Отож, М. Грушевський намагався подолати бюрократичну прірву між державою і суспільством, що дозволило б народу реалізовувати (здійснювати свою владу) «прогресивно» і «раціонально» [171, с. 134]. Запропонований проект ученого викликав великий резонанс у середовищі *російського ліберально-демократичного руху*, який відкидав будь-які варіанти самостійного розвитку для інших, поневолених царською Росією народів, окрім поляків і фінів. Конституційні пропозиції М. Грушевського виявили, без сумніву, *європейське спрямування* тогочасної української політико-правової думки й українського визвольного руху в Російській імперії початку ХХ ст. Цей проект увібрав слов'янофільську ідеологію Кирило-Мефодіївського братства, політико-правові пріоритети народників, федералістський проект «Вільної спілки» М. Драгоманова тощо.

Словом, генеза державно-правових ідей у середовищі національної еліти віддзеркалювала спробу вироблення нових сенсів обґрунтування окремішності українців з наданням їм прогресивних перспектив історичного розвитку. М. Грушевський прагнув бодай частково реалізувати свої конституційні

пропозиції, тому його співробітництво з Українською парламентською громадою у I Державній думі було закономірним кроком вченого та розкривало його позицію уже як впливового і зрілого політичного діяча. Він виступив організатором та ідеологом друкованого органу Української громади – «Українського вісника» (в оригіналі – «Украинский вестник»), що став першим загальноросійським виданням ХХ ст., спеціально присвяченим українським проблемам. Практично часопис став рупором української ліберально-демократичної думки в столиці імперії Санкт-Петербурзі. На його сторінках М. Грушевський опублікував статті «Єдність чи розпад Росії», «Національне питання чи автономія», «Про зрілість і незрілість», «Наші вимоги», в яких ознайомив російську громадськість з українською національною і політичною програмою й одночасно виклав своє оригінальне розуміння російської та української історичної перспектив, сформулював теоретичне і політичне кредо, з яким пізніше став до керма Української Центральної Ради [15, с. 392].

Думська діяльність – безсумнівний успіх у розвитку українського руху, який засвідчив не лише про його ідейне існування на основі обґрунтованих пропозицій М. Грушевського, але й високий ступінь зрілості та організованості [190]. Отже, з прибуттям ученого до Петербурга всі активісти українського визвольного руху визнавали його неперевершений, інтелектуальний, ідейний і моральний авторитет. М. Грушевський став ідейним провідником і редакції «Українського вісника», і Української парламентської громади у Державній думі Російської імперії [78, с. 83].

Визначною віхою в роботі української депутації у I Державній думі стала розробка «Декларації про автономію України». Процес її підготовки тісно пов'язаний з виходом низки статей М. Грушевського в «Українському віснику», головні ідеї яких були безпосередньо покладені в основу «Декларації». Отже, Українська парламентська громада справедливо і твердо вимагала вирішення українського питання на базі конституційної перебудови всієї авторитарної, жорстко централізованої імперської держави, ґрунтуючись на принципах рівноправ'я народностей та областей і національно-територіальної автономії

[30]. У «Декларації» прописувався чіткий механізм розмежування повноважень між центральними і місцевими органами влади. Спеціальними законами передбачалося повною мірою забезпечити в Україні права національних меншин. «Декларацію» як політико-правовий акт мав презентувати на засіданні Думи український депутат І. Шраг, але, на жаль, І Державна дума була розпущена імператором. Власне сам факт розробки «Декларації про автономію України» засвідчив все ж таки існування прогресивних тенденцій у тогочасному імперському суспільстві. Попри все, її поява переконливо засвідчила значне зростання політико-правової самосвідомості і української інтелігенції, і національної еліти.

Цікавим є факт, що М. Грушевський стратегічно «не виокремлював вирішення українського питання з більш загальної проблеми перебудови Росії в національній площині, що забезпечує свободу самовизначення і розвитку її народностей» [42, с. 167]. Далекоглядною видається думка вченого про те, що залучення Росії до демократичних процесів та перетворення її на *правову державу* відбудеться лише після позитивного вирішення «українського питання». Водночас М. Грушевського не випадково турбувало шовіністичне, зневажливе ставлення російської інтелектуальної еліти до українців лише як до меншовартісного народу, як необхідного будівельного матеріалу «для культури і громадськості великоросійської...» [35, с. 32]. Цікаво, що після правління в сучасній Росії «демократа» Б. Єльцина всі демократичні, реформаторські процеси були згорнуті і почався процес відродження авторитаризму і, навіть, тоталітаризму «рашистського типу», пов'язаний з іменем президента-чекіста В. Путіна. Як наслідок – зруйнована система міжнародної безпеки, ведеться російська гібридна війна з Україною (і зі Заходом).

Після поразки буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. М. Грушевський брав активну участь у підготовці колективної праці, присвяченій аналізу національно-визвольного руху в Російській і Австро-Угорській імперіях. У 1910 р. така праця під назвою «Форми національного руху в сучасних державах: Австро-Угорщина, Росія, Німеччина» була

опублікована в Петербурзі. До неї М. Грушевський подав два нариси «Українці», в яких знов актуалізував питання *федералізації Росії* за умови безумовного вирішення «українського питання». «Забезпечення успішного національного розвитку українського народу, – писав М. Грушевський, – автономію України в її національно-етнографічних межах вони (українські політичні діячі. – І. Г.) розглядають як складову частину більш загальної проблеми: перебудови Росії на началах рівноправ'я народностей і неутисненості національного життя, на началах децентралізації і національної автономії» [62, с. 122].

Варто зауважити, ще на початку ХХ ст. М. Грушевський бачив перспективи розвитку України у складі нової демократичної Російської республіки, як важливого етапу на шляху до загальної політико-правової перебудови Європи [37, с. 15]. Крім того, федералістський проект М. Грушевського того часу відобразив усю драматичність і складність української історії. Ще з часів Переяславської ради головною формою самовизначення українців стала *широка автономія*, яка в ХІХ ст. доповнилася ідеями перебудови суспільства на загальнолюдських цінностях, принципах гуманізму і демократії, а на початку ХХ ст. модифікувалася у відомий політичний концепт «Вільна Україна в складі демократичної федерації вільних народів Росії».

Саме на початку ХХ ст. М. Грушевський почав дещо обережно висловлюватися щодо майбутньої незалежності України, осмислюючи шляхи її досягнення. Крім того, вченого турбувало питання доцільності здобуття самостійності. «Народність, – писав М. Грушевський у статті «Єдність чи розпад?», – для свого розвитку не завжди потребує політико-правової самостійності, однак ця самостійність, за відсутності особливо невідгідних умов (як наприклад, поганий державний устрій, гостре міжнародне становище), являється найбільшою гарантією повного і необмеженого національного розвитку, забезпеченням від експлуатації економічних і культурних сил народності на чужі йому цілі, чужому державному устрою» [49, с. 61].

Однак *самостійницька тенденція* не займала провідної позиції в політико-правовому проекті М. Грушевського, вона лише слугувала формулюванням розкриття і пояснення *необхідності утвердження національно-територіальної автономії України у складі вільної, демократичної Росії*. Переконані: саме завдяки наявності основоположного «українського питання» федералістська концепція вченого мала, без сумніву, гуманістичний, прогресивний, але все ж обмежений характер.

Постановка питання майбутньої незалежності України розкривала її подальші прогресивні перспективи та насичувала демократичними формами організацію влади і життя українського суспільства. Розвиток федералістських ідей на зламі XIX–XX ст. був викликаний світоглядною протидією «нової української інтелігенції» однозначному авторитарним методам управління російського самодержавства. У загальносуспільному сенсі це була спроба знайти прогресивні шляхи та способи удосконалити і поліпшити життя простих людей. Сам учений згодом висловить думку про глибоку закономірність появи ідей автономії та федералізму в політико-правовому житті на початку XX ст., адже вони проголошувалися з думської трибуни, у пресі, на політичних зборах, маніфестаціях, до яких приєднувалися, солідаризуючись, й неукраїнці, доводячи, що це вимоги всього політичного українського громадянства і всіх політично свідомих верств України [51, с. 97-98].

Отже, *цінність вимоги автономії та федерації для українців* сучасники вбачали в тому, що на початку XX ст., коли український народ вийшов на широку арену активного громадського життя, формулювання української політико-правової програми було викладом не віддаленого політичного ідеалу, а конкретної, прямої практичної вимоги, яку невідкладно потрібно впроваджувати в реальне життя. З огляду на це, *федералізм* М. Грушевського був відкритою, динамічною політико-правовою ідеологією, його суттєво доповнювала виразна соціальна орієнтація на інтереси народу, всіх його верств, увага до розв'язання проблеми національних меншин і культурної самобутності.

Зазначимо, М. Грушевський покладав надзвичайно великі сподівання на активізацію процесів демократизації політичного життя Російської імперії під прямим тиском революційних подій 1905–1907 рр. Він, користуючись новими можливостями для розвитку української культурної та громадської політико-правової діяльності, переносить центр своєї роботи до Києва, перевівши туди видання «ЛНВ» та очоливши щойно засноване Українське наукове товариство.

Однак контрреволюційна реакція, що активізувалася після революційного піднесення і, особливо, після початку Першої світової війни, поклала край багатьом прогресивним сподіванням української громадськості. М. Грушевського заарештували і після двомісячного ув'язнення заслали до Симбірська, пізніше перевели до Казані, а згодом й до Москви, де він перебував під пильним наглядом поліції [9, с. 18–20].

Втім, значення конституційного проекту М. Грушевського не ослабло з плином часу, тому що проект був наповнений досить реальним та життєздатним рецептом цивілізованого, демократичного співжиття народів Російської держави. Ученого не злякали роки столипінської реакції і включно до початку Першої світової війни він і надалі обґрунтовував *федералістську концепцію*. Так, під час перебування в нейтральній Італії восени 1914 р. він упевнено прогнозував у розмові з російським журналістом «неминучу федералізацію Росії» [171, с. 135].

Врешті, повалення російського самодержавства і розвиток революційних процесів у 1917–1918 рр. дозволили М. Грушевському реалізовувати свою політико-правову концепцію на практиці. Ба більше, у добу Центральної Ради *ідея федералізму* була домінантною в недостатньо зрілому українському політикумі. Причому прихильними до неї були не лише М. Грушевський, а й майже всі провідні українські діячі. До того ж, федералістська ідея формувала основний зміст програм багатьох українських політичних партій та численних громадських організацій. Уся діяльність ЦР була спрямована на утворення майбутнього федеративного союзу демократичних республік, який мав обов'язково виникнути на уламках колишньої Російської імперії [156, с. 189].

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що *федералістський (конституційний) проект 1905 р.* якісно розвинув і творчо доповнив українську інтелектуальну політико-правову традицію XIX ст. У ньому М. Грушевський об'єднав і віддзеркалив основні політико-правові вимоги кирило-мефодіївців, М. Драгоманова та В. Антоновича. Однак саме йому вдалося перенести «романтичний» федералізм своїх попередників на реальний ґрунт суспільних відносин, *доповнивши його конституціоналізмом* та якісно новим розумінням важливості досягнення Україною незалежності, соборності та демократії.

2.2 Еволюція державно-правових поглядів М. Грушевського у перебігу революційних подій 1917–1918 рр.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. в Російській імперії стала справжнім каталізатором кардинальних змін. Падіння самодержавства викликало бурхливий розвиток нових політико-правових, соціально-економічних та культурних процесів. Демократизація суспільства, реальна легалізація багатопартійності, діяльність великої кількості осередків самоуправління на місцевому рівні – такими були основні характеристики генези революційного процесу в Україні [165, с. 382–383]. Представники вітчизняної еліти, передусім інтелігенції, виступили ініціаторами підтримки проголошених революцією національних, соціально-економічних, політико-правових гасел. Як наслідок політичної активності широких мас почався закономірний процес утворення загальноукраїнського громадсько-політичного центру – Української Центральної Ради.

Сам М. Грушевський, котрого С. Кульчицький іменує як «найбільшого морального авторитета для українських політичних діячів» [120, с. 217], уже з моменту падіння «старого царського режиму» чітко усвідомлював головну мету українського демократичного революційного руху, яку сформулював не суто від себе та на основі своїх переконань, а на підставі вимог реального політичного моменту та настроїв у середовищі сил національно-визвольного

руху. Власне забезпечення політико-правових прав та інтересів українського народу стало для М. Грушевського та українського визвольного руху, від імені якого він виступив, стрижневою ідеєю, навколо якої концептуально поставали ідеологічні орієнтири вітчизняних політичних партій та організацій. Учений так обґрунтовував спосіб досягнення цього конкретного важливого результату: «Для сього зараз же, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній, одностайній і політико-правовій організації на весь час, поки не буде осягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці» [61, с. 17]. Такою демократичною організацією – об'єднавчою і багатопартійною – стала Центральна Рада, яка мала виробити і реалізувати спільний, оптимальний загальноукраїнський революційний курс.

Варто звернути увагу, що напередодні революції в українській політико-правовій думці існувало *дві концепції* щодо можливих шляхів відродження *національної держави: автономістсько-федералістська та самостійницька* [133, с. 44–45]. Найбільш поширеною та реалістичною в середовищі вітчизняної еліти видавалася перша концепція. Тож ідеї автономізму та федералізму як моделі державного будівництва стали провідними в політико-правових поглядах відомих національних діячів, саме на такій чітко означеній позиції стояли практично всі дореволюційні українські політичні партії Наддніпрянщини [133, с. 45]. Ідею незалежної, самостійної України обстоювали Українська народна партія та Українська соціалістична партія, однак це були все ж нечисленні та маловідомі структури, які практично не впливали на перебіг та основні тенденції політичного життя. Водночас варто зауважити, що деякі вітчизняні політичні партії допускали можливість органічного поєднання обох цих важливих вимог і концепцій.

Науково реконструюючи історичний період доби Центральної Ради, не можна не помітити популярності та живучості ідеї автономії і федералізму в політико-правових поглядах М. Грушевського та інших представників національної політичної еліти. Отже, українські діячі, на жаль, перебуваючи в

полоні старих ідеологічних стереотипів, традиційно, не усвідомлювали себе та вітчизняну політику поза звичним російським контекстом. Досить обґрунтованими для пояснення державницької діяльності М. Грушевського в добу Центральної Ради є твердження В. Верстюка, які практично співзвучні нашому аналізу становлення світогляду та політико-правових поглядів М. Грушевського [11, с. 44]. Особливості формування світогляду вченого й політика пояснюються тісним поєднанням ідей народництва і федералізму, якими він керувався у своїй науковій, громадській, політичній роботі. Причому ці ідеї стали й «наріжним каменем діяльності Центральної Ради» [207, с. 9]. Логічно, що М. Грушевський визначив своїм політико-правовим кредо заклик «тримати руку на пульсі народного життя» [148], прагнення будувати нову демократичну Україну «на ґрунті народнім». Поділяючи *ідею безбуржуазності українського народу*, що має відбиток народницьких уявлень, вчений у державницькій діяльності ідентифікував народ лише з народними масами, до яких відносив, передусім, селянство й інший трудящий люд. Такі характеристики дозволяють повністю зрозуміти спонуки та переконання М. Грушевського в перебігу української революції, розкриваючи при цьому «паралельний світ» і «потаємні сторони» світосприйняття більшості політичного істеблішменту революційного часу, виявити психологічний та ментальний ґрунт безперспективності апелювання до російської, навіть – нової революційної влади з ідеєю реалізації автономії України. Тому перебіг подій доби ЦР виглядає цілком закономірним, обертаючись навколо обстоювання певних державно-правових позицій та бачення України у складі демократичної федеративної Росії, відповідно до усталеної політико-правової позиції М. Грушевського.

Перемога Лютневої буржуазної революції, без перебільшення, сприяла утвердженню та домінуванню прогресивних державно-правових тенденцій в українському визвольному русі. Провідники основних політичних партій, спостерігаючи за перебігом революційних подій в Російській імперії, щиро сподівалися на оптимальне розв'язання національних проблем у межах єдиного

загальноросійського демократичного простору. Вони наївно вважали, що повалення самодержавства відкриває можливості для демократичного, самобутнього розвитку, задоволення нагальних потреб, передусім українського суспільства. Гасло *широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської демократичної федеративної республіки* було визнано першочерговим і набуло неабиякої підтримки в середовищі національної політико-правової еліти та українського демократичного соціуму. Це продемонстрували й перші постреволюційні форуми вітчизняних політичних партій.

3 березня 1917 р. у клубі «Родина» в Києві з ініціативи провідників Товариства українських поступовців зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних організацій, студентських і військових кіл, члени партій соціалістичного спрямування [13, с. 66]. Більшість виступила за згуртованість та координацію зусиль усіх сил українського революційного руху. Відтак з метою реалізації поставленого завдання було утворено Центральну Раду. Вона стала відображенням певного внутрішнього компромісу в середовищі українського руху, виступила як *об'єднавча інституція*, що покликана здійснювати координаційні функції. Звісно, планувалося, що ЦР аж ніяк не буде провінційним органом чи громадсько-політичною структурою, а отримає легітимний представницький загальнонаціональний статус. Однак реалії, попри все, виявилися іншими.

Наголосимо, Центральна Рада як політичний та представницький орган революційних верств українського народу заявила про нагальну потребу перебудови суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українців на самовизначення, тобто на створення власної, національної держави [211, с. 108]. Однак цілісної реалістичної програми реалізації й утвердження цього природного, фундаментального права так і не було сформовано. Ідейні, політико-правові пропозиції та проекти представників вітчизняної еліти не встигали за надто стрімким розвитком революційних процесів в Україні. Тому засади своєї діяльності Центральній Раді потрібно було концептуально

сформувати з уже наявних національно-державних програм різних політичних партій.

Досліджуючи історію ЦР, не можна не звернути уваги на особливий початковий етап в її діяльності, упродовж якого відбувалося організаційне становлення Ради від київської міської організації до всеукраїнського громадсько-політичного представницького органу. На цьому етапі було задекларовано головні гасла та ідеологічні пріоритети, розроблено стратегію і тактику їх втілення в життя, що, своєю чергою, дозволило збалансувати внутрішню структуру, визначити членство та очільників, сформувати апарат (президія, комісії, друкований орган) Центральної Ради. Визначними подіями цього періоду стали повернення з російського заслання 13 березня 1917 р. до Києва М. Грушевського та відкриття Всеукраїнського національного з'їзду (конгресу).

Приїзд М. Грушевського дав імпульс для активізації зусиль борців за українську справу і посилив упевненість в успіху в строкатому середовищі провідників українського національного руху. З приводу цієї події один з його відомих соратників по роботі в ЦР О. Шульгін писав: «Великий і прославлений історик, він всіма – і своїми, і чужими – був визнаний провідником українського національного руху. І таким він в дійсності був у передреволюційні часи, так само, як і в 1917 р. Де б не з'явився навесні 1917 р. Грушевський, його зустрічали бурхливі овації. Можу ствердити, що в той час вся Україна його не тільки шанувала, але й любила і абсолютно йому вірила» [228, с. 146]. Д. Дорошенко згадував про настрої в середовищі українського руху: «Бачачи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервоване місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі за-для громадського добра» [72, с. 72]. Отже, для М. Грушевського відводилася роль голови, адже існувала переконаність в

його консолідаційній ролі в українському визвольному, революційному русі. Сам учений досить високо оцінив початки діяльності Центральної Ради, вказуючи, що вона «вже організувалася чи, краще мовити, почала своє формальне існування» [55, с. 130].

У перші дні компетенцію та функції ЦР не було чітко окреслено, що обумовлювалося відсутністю конкретних цілей та очікувань українського революційного руху, який лише розгортався, слабкістю організаційної складової. Варто зазначити, що перша відозва до українського народу, видана Центральною Радою й опублікована «Новою Радою» 9 березня 1917 р., закликала український народ взяти активну участь в Установчих зборах й «рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать» [148]. Крім того, повідомлялося, «що Ц.Р. бере на себе працю координуючу, а комісії працюють в межах своєї спеціальності». Низка фактів свідчить про революційний характер новоствореної представницької структури, проте напрями діяльності все ж не було чітко визначено та окреслено.

У першій половині березня 1917 р. Центральна Рада постала лише як громадська і дорадча інституція, яка ставила себе в залежність від загальноросійського революційного процесу і, звісно, не усвідомлювала до кінця своєї історичної місії [11, с. 38]. З цього приводу слушно зазначив П. Христюк: «Виробленого пляну діяльності Центральна рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і склад» [214, с. 15–16].

У цей же час український революційний рух характеризується тенденцією поступової трансформації Центральної Ради з місцевого, просвітницького громадського органу до *національного передпарламенту*. Набуття всеукраїнського статусу вимагало від її очільників здійснити *процес легітимації* нової влади не лише в середовищі української інтелігенції, а й серед представників інших верств народу. Якщо для першої соціальної групи усвідомлення ролі ЦР було зрозумілим, то для селянства й робітництва її образ постав як черговий революційний орган без конкретної, чіткої і зрозумілої програми перетворень. З цього приводу В. Верстюк писав: «Метаморфозу, що її

заснала Центральна Рада протягом весни 1917 р., можна пояснити двома причинами. По-перше, несподіваним, непрогнозованим вибухом стихійного українського руху, а по-друге, «феноменом Грушевського». Саме завдяки тому, що він зміг чітко сформулювати лозунги і втілити їх у життя, Центральна Рада піднеслася на гребінь української революції» [214, с. 38]. До речі, політик обрав на той час найбільш прийнятний і поширений спосіб викладення своїх ідеологічної та політико-правової позицій – підготовку й видання низки статей з гостро актуальних питань того часу. Власне публіцистичні праці М. Грушевського 1917–1918 рр. мають не лише ідейно-політичний характер, а й виступають засобом доведення свого політичного авторитету і форми обґрунтування нових завдань українського національно-визвольного руху. Науковий аналіз виданих ЦР офіційних нормативних документів дозволяє стверджувати про вироблення цілеспрямованої політики, спрямованої на формулювання реальних підстав національної автономії та федерації [207].

М. Грушевський, прибувши до Києва, чудово розумів важливість досягнення повного домінування Центральної Ради в політико-правовому житті та перетворення її на потужний владний ефективний механізм, на думку якого зважали б не лише прості (пересічні) українці, а й загальноросійські владні органи. Активізація діяльності ЦР протягом уже першого місяця виявилася у відновленні видання україномовної періодичної преси, організації та проведенні всеукраїнської маніфестації 19 березня 1917 р. Перший вжитий захід характеризував ЦР як інституцію з владними повноваженнями, другий – став одним з кроків, спрямованих на її легітимацію. Під керівництвом М. Грушевського Рада зуміла бездоганно здійснити заходи на підтвердження самостійності своїх дій зі ставкою на демократичну процедуру ухвалення рішень. 19 березня 1917 р. з початком згаданої маніфестації вийшов друком перший номер «Вістей з Української Центральної Ради». Варто зазначити, що всеукраїнський захід, організований Радою на хвилі революційної ейфорії, переріс в українське віче на Софійській площі. Одним із промовців був М. Грушевський. Народні збори одностайно підтримали підготовлені Радою

резолуції. Результатом маніфестації стало набуття українським революційним рухом масовості та формулювання головних вимог і завдань, котрі були поставлені перед ЦР учасниками маніфестації. Цей наказ став свідомим кроком простих українців з делегування владних повноважень Раді. Власне після вказаних подій М. Грушевський зрозумів важливість всеукраїнського утвердження Ради як центрального органу української революції, «за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських» [55, с. 136–137].

Саме в цей революційний період для М. Грушевського була змога реалізувати свою державно-правову концепцію на практиці, тому іншого шляху діяльності ЦР, як боротьба за утвердження, перш за все автономного устрою України, він не уявляв. Після всеукраїнської маніфестації учений і політик готує одну зі своїх програмних статей доби Центральної Ради – «Велика хвиля», яка була опублікована 25 березня 1917 р. в першому числі газети «Нова Рада» [36]. С. Кульчицький вказує, що у цій статті М. Грушевський висловив головне гасло національно-визвольного руху – побудова на демократичних основах національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської федеративної республіки. М. Грушевський слушно передбачав, що урядові та всеросійські соціалістичні партії, які не заперечували власне культурної автономії для українців, несхвально, вороже поставляться до вимоги забезпечити українському народові суверенні, державні права. Водночас він розумів, що тільки повноцінна національна державність є запорукою вільного розвитку народу [120, с. 221].

Аналіз наведених думок М. Грушевського свідчить, що революція автоматично зняла «українське питання» з порядку денного, потрібна була лише політична воля російського постімперського центру на визнання якісно нового національного статусу України. Негативна відповідь від Тимчасового уряду Росії для М. Грушевського була очевидною ще до того, як він готував текст згаданої статті. Однак у той час, як відомо, альтернативи гаслу автономії України у складі федеративної демократичної Росії не було. Таке політичне

завдання для Центральної Ради цілком відповідало політико-правовому світогляду й дихотомній ментальності більшості членів цього представницького органу, а тому не викликало у вченого і політика сумніву щодо його всебічної підтримки з боку українських політичних кіл. До головних вітчизняного державного будівництва у 1917–1918 рр. варто віднести: прийняття I Універсалу, налагодження взаємовідносин з російським Тимчасовим урядом; утворення Генерального секретаріату (уряду), ухвалення II Універсалу; проведення з'їзду народів Росії; прийняття III Універсалу; встановлення офіційних відносин з Радою народних комісарів, урядом більшовицької Росії; проголошення IV Універсалу. Власне їх уважний розгляд й аналіз дозволить максимально відтворити перебіг відстоювання власних державно-правових позицій М. Грушевським під час керівництва Центральною Радою.

Нарешті, конче потрібно проаналізувати сутність змісту, який вкладав М. Грушевський у поняття «автономія», «федерація», «федералізм», які він досить часто вживав у своїх працях. З'ясування смислового наповнення цих термінів дозволить розкрити основні контури бачення вченим і політиком ролі та місця України в революційному процесі, а також допоможе відтворити перебіг відстоювання державно-правових позицій в його державницькій діяльності. На думку М. Грушевського, *автономія* (в перекладі з грецької – «самозаконність») означає «право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю». Далі вчений констатує, що саме таке самоуправління і можна назвати широкою політичною автономією «в справжнім значінню сього слова» [65, с. 1]. Згодом у статті «Повороту нема» він висловився *за національно-територіальну автономію*, яка уявлялася як об'єднання всіх етнічних українських земель та «середня ланка між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політико-правової незалежності» [51, с. 98].

У державно-правовому сенсі М. Грушевський так розумів внутрішній уклад такої автономії: «Ся українська територія має бути організована на

основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху – до українського сойму (тобто парламенту – *І.Г.*). Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політико-правові, содержувати своє військо, розпоряджати своїми доходами, землями й всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд» [107, с. 136–137]. Учений, схарактеризувавши різні «форми громадського прожиття» й автономії, доводив, що українців аж ніяк не може задовольнити *вимога лише культурно-національної автономії*. Така форма автономії придатна тільки для народів без власної території проживання. Українці ж мають свою чітко окреслену автохтонну, етнічну територію, а відтак й цілком законне природне право на встановлення національно-територіальної автономії [107, с. 133–134]. Саме до такої моделі автономного устрою закликав М. Грушевський, вважаючи її найкращим варіантом існування майбутньої України. Причому автономна Україна, на думку вченого, повинна мати всі необхідні атрибути державності. Внутрішній лад має бути демократичним, в основі якого лежить принцип громадянського рівноправ'я. «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, – писав М. Грушевський, – щоб вона не каверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив» [61, с. 7]. Крім того, великого значення М. Грушевський надавав «рівності для всіх людей», що є проявом глибоких *соціалістичних переконань* ученого. Зрозуміло, що політичне домінування в автономній Україні, на його думку, має належати «всьому трудящому народу».

Наголосимо: М. Грушевський тісно пов'язував автономію України з децентралізацією Росії, перетворенням її на федеративну, демократичну республіку. Характеризуючи Російську державу в історичному ракурсі, учений стверджував, що її «форма громадського прожиття» виступає як «повний централізм», який позбавляє інші народи можливості внутрішнього самопрогресування. Як фаховий історик, він доводив це, спираючись на

попередню історію, адже Україна мала *права широкої автономії у складі Росії* за умовами Переяславського договору 1654 р. Як відомо, цей документ був підписаний Московською державою, однак розвиток централістичних тенденцій у цій державі став причиною того, що автономні права України поступово обмежувалися, доки за часів Катерини II не були повністю скасовані.

Тому висунення вимоги національно-територіальної автономії України українському визвольному руху потрібно синхронізувати з обов'язковою вимогою перебудови Російської імперії у федеративну демократичну республіку. «...Становище України буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, – зазначав М. Грушевський, – як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком» [107, с. 132–133].

Без сумніву, така політико-правова позиція була органічно пов'язана з давнім, ґрунтовно сформованим народницьким світоглядом М. Грушевського. Його довго не полишала наївна надія на можливу докорінну революційну перебудову Росії. Поняття «федерації» він визначає як «об'єднання в одній державі кількох держав же» [104, с. 134]. Причому автономні одиниці повинні стати не провінціями, а повноправними учасниками її державності [89, с. 14]. Тобто характерною рисою федерації, яку виокремив М. Грушевський для України, мало стати збереження національної державності. Автономії тільки делегують федеративній владі частину державних повноважень – таких, як «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митних, нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави... надання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержанням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвому законодавстві» [107, с. 135]. Такий чіткий й оптимальний розподіл компетенцій між частинами федерації (у нашому випадку між Україною й російським

центром) однозначно запобігав у майбутньому виникненню жорстких централістських тенденцій.

Федералізм, у розумінні М. Грушевського, навесні 1917 р. фактично послужив за основу політико-правової концепції діяльності Центральної Ради, у якій були сформовані й інші головні ідеологічні засади. У практичному вимірі вчений і політик вдало застосував вироблену українською суспільно-політичною думкою *державно-правову теорію* для обґрунтування актуальних завдань української революції. Не можна з упевненістю твердити, що федералізм в його усвідомленні виступав як певний необхідний крок до здобуття незалежності, потрібно враховувати настрої в середовищі, *в основному соціалістичної за поглядами, української еліти*, особливості становлення та розвитку її політико-правового світогляду, в якому, зазвичай, домінували народницьке світосприйняття та соціалістичні ідеали, частково в європейському (небільшовицькому) розумінні.

Варто наголосити, що відсутність у вітчизняній політико-правовій думці початку ХХ ст. *консервативного напрямку* позбавила самостійницький рух могутнього теоретичного ґрунту. Відомо, що гасла самостійників не відповідали загальним уявленням і розумінню дійсності більшості населення України. Попри це, можна стверджувати, що *автономний устрій* виступав способом досягнення певного константного стану державності та в майбутньому мав відкрити шлях до повноправного й поважного місця України в новоствореній демократичній європейській федерації. У цьому контексті М. Грушевський особливу роль відводив забезпеченню прав національних меншин: «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України» [51, с. 99].

Цікаво, що автономний статус України в уявленні М. Грушевського був все ж таки проміжним варіантом вирішення назрілого й актуального «українського питання». Природне право українців на створення власної національної держави могло бути забезпечене «або федерацією Російської

держави, а як ні, то повною незалежністю України» [51, с. 99], – зазначав учений у статті «Повороту нема».

У статті «Від слова до діла» М. Грушевський закликав не чекати Всеросійських установчих зборів, щоб з їхніх рук одержати автономію України. Він вважав, що для українського народу це питання життя або смерті, і його неприпустимо ставити в залежність від того, якою виявиться більшість на Установчих зборах демократичної Росії – централістською чи автономно-федералістською. Борці за національну справу мали самі будувати автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування в контакті і згоді з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами й увінчуючи це об'єднання найвищим державним органом усієї автономної України. Завдання ж Установчих зборів – лише дати останню юридичну санкцію тому устрою, який виробиться на місцях, у національних областях Росії у згоді з принципом свободи і демократизму при цілковитому порозумінні місцевих національних і класових груп [120, с. 222].

Отже, М. Грушевський навесні 1917 р. в основному сформулював ідеологічні засади українського руху й визначив політико-правові завдання діяльності Центральної Ради [195, с. 32]. Відтак здобуття Україною національно-територіальної автономії в складі майбутньої демократичної федеративної Росії стало основним гаслом поточної революційної боротьби [11, с. 41].

Зауважмо, відправною точкою організаційного становлення Центральної Ради стало проведення 6–8 квітня 1917 р. Всеукраїнського національного конгресу. М. Грушевський розумів важливість забезпечення легітимізації новопосталого представницького органу української влади. «Щоб надати Центральній раді характер справжнього представництва всього українського народу, рішено якомога скоріше скликати з'їзд представників організованої української людності цілої України, – писав вчений. – З'їзд сей призначено на Великодні свята 6, 7 і 8 квітня» [106, с. 7]. 29 березня 1917 р. в «Новій Раді» вийшла друком стаття М. Грушевського «На Всеукраїнський з'їзд», в якій він

закликав усіх, хто стоїть «на українській політико-правовій платформі», взяти активну участь в його підготовці і проведенні. Він чітко сформулював головне актуальне завдання моменту – «завершити нашу організацію», маючи на увазі закріпити правовий статус ЦР. 28 березня 1917 р. газети надрукували підписане М. Грушевським і С. Веселовським спеціальне повідомлення про підготовку національного з'їзду, в якому детально було викладено норми представництва. Усім українським організаціям – політико-правовим, культурним, професійним, територіальним – пропонувалося скеровувати на з'їзд своїх делегатів, лише за умови, якщо вони визнають і підтримують вимогу національно-територіальної автономії України. Іншими словами, уже сам розпочатий процес легітимізації Центральної Ради, на жаль, не повністю враховував увесь спектр політико-правових настроїв українського суспільства.

Звісно, просування ідеї проведення всеукраїнського представницького форуму викликало значне пожвавлення в середовищі українських політичних партій та організацій. Зокрема, 25–26 березня 1917 р. відбувся з'їзд Товариства українських поступовців, на якому організація отримала нову назву – Союз українських автономістів-федералістів (далі – СУАФ). До речі, питання автономії було ключовим у порядку денному цього з'їзду й отримало повну підтримку серед членів СУАФ. Як відомо, на цьому форумі головував М. Грушевський, позиція якого вплинула на сутність і тональність усіх прийнятих рішень. Саме тоді вперше було висунуто ідею скликання з'їзду народів Росії для організації Союзу недержавних народів, які домагалися автономії та неодмінної поступової перебудови Росії в демократичну федеративну республіку [202, с. 46]. 4–5 квітня 1917 р. відбулася конференція Української соціал-демократичної робітничої партії та з'їзд УПСР.

6 квітня 1917 р. розпочав роботу Всеукраїнський національний конгрес, на який прибуло близько 900 делегатів. Головними питаннями зібрання було обговорення різноманітних аспектів національно-територіальної автономії України і виборів нового складу Центральної Ради. На конгресі було виголошено загалом вісім науково-теоретичних рефератів і доповідей з питання

автономного устрою України. З доповідями виступили провідні діячі українського національного руху Н. Григоріїв, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський, Ф. Матушевський, П. Понятенко, В. Садовський, М. Ткаченко, О. Шульгин. За оцінкою М. Грушевського, усі доповіді, що загалом мали декларативний характер, виразно підтримували генеральний напрям розвитку українського руху – широку національно-територіальну автономію України у складі Російської федеративної демократичної республіки [213, с. 37–38]. На з'їзді було ухвалено комплекс постанов та рішень, які вимагали домагатися спільними зусиллями всього українського народу широкої автономії, сформувати підстави для утвердження визначеного суверенного статусу, а також, з метою забезпечення автономного устрою, налагодити тісний зв'язок з іншими народами Росії, які ставили собі за мету увійти до складу федеративної демократичної Російської республіки [61, с. 4].

Важливим кроком забезпечення легітимності Центральної Ради стало обрання нового складу членів та керівництва. Крім того, була розроблена структура цього авторитетного представницького органу. Проведення Всеукраїнського національного конгресу знаменувало закінчення початкового етапу діяльності ЦР, перехід її від переважно національно-культурницької діяльності до власне політико-правової.

Отже, М. Грушевський відіграв надзвичайно вагомий роль у початковому періоді української революції 1917–1921 рр., визначивши низку концептуальних засад і політико-правових завдань українського руху та організаційних змін у структурі ЦР, що набула характеру національного передпарламенту. Проте і після цього правовий статус ЦР не був чітко визначений, вона все ще іменувалася по-різному: Українська народна рада, Національний уряд України, Виконавчий орган громадських організацій, Крайова рада, Крайовий комісаріат тощо [219, арк. 11 зв.].

Після проведення Всеукраїнського конгресу політичний курс ЦР був однозначного спрямований на утвердження автономного устрою України. Водночас послідовне обстоювання національних державно-правових позицій

українською елітою викликало різку протидію представників російського Тимчасового уряду, а проголошення I Універсалу сприяло визначенню першочергових завдань молодій республіці. У брошурі «Українська Центральна Рада і її універсали: перший та другий» М. Грушевський детально обґрунтував головні напрями діяльності ЦР, а також процес підготовки і прийняття Універсалів. Щодо першого вчений писав: «Перш за все важне було те, що Центральна Рада заговорила в сім Універсали як власть, поставлена Українським Народом над собою на те, щоб керувати і правити ним, так що її постанови і накази мають українською людністю пильно сповнитись... Вона заявила, що взявши на себе велике діло творення нового, свободного і справедливого, автономного життя, положене на неї Українським Народом, вона не зложить з себе сього діла і не ухилиться від нього ні в якому разі...» [61, с. 13]. Урешті, всі пояснення, до яких вдається М. Грушевський, вкладаються в стислу і влучну оцінку I Універсалу – «творення підстав української автономії» як важливого кроку до запровадження національної державності [195, с. 230]. Фактично, така позиція відповідала тональності постанови Центральної Ради від 3 червня 1917 р.: «Звернутися до всього українського народу з закликом організуватися та приступити до негайного закладення фундаменту автономного ладу в Україні» [61, с. 16]. Варто погодитися з В. Солдатенком, що головним завданням української революції 1917–1921 рр. стало запровадження в життя програми, накресленої I Універсалом, тобто йдеться про рух до реальної автономії в межах демократичної федеративної республіки Росії [195, с. 232].

Лідери основних загальноросійських партій дії ЦР сприймали як спробу переформатувати багатонаціональну імперію, щоправда, уже без імператора, на федеративну демократичну республіку. Проте до такого розвитку подій ці діячі не були готові, хоча й очолювали політичні сили, які підтримували ідеали буржуазно-демократичної Російської революції. Як бачимо, головна заслуга М. Грушевського полягала в тому, що він не покладав особливих надій на завершальну стадію Лютневої російської буржуазної революції – скликання Установчих зборів. Щоби скористатися природними, суверенними правами,

українському народові треба було покладатися лише на власні сили. Центр ваги документа, який так збентежив лідерів загальноросійських партій, припадав лише на одне речення з I Універсалу: «Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські збори» [120, с. 234].

26 червня 1917 р. на сесії ЦР було прийнято досить цікавий документ – «Декларація Генерального Секретаріату Української Центральної Ради», який був пролобійований В. Винниченком та іншими українськими соціал-демократами. Причому текст «Декларації» не містив федералістських принципів, не згадувалося головного завдання, яке визначила ЦР. Відсутність революційних державно-правових гасел у «Декларації» можна пояснити лише тим, що частина представників українського руху вважала автономію України вже реальним, доконаним фактом, який не викликав сумніву. Щодо державно-правових позицій, то документ окреслював лише завдання Генерального секретаріату. Він у «справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки... На першому плані Секретаріату міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів і областей Росії і підготовлення матеріалу до цього з'їзду» [20]. Як випливає з «Декларації», впровадження автономістського курсу було доручено одному з відомств Генерального секретаріату та віднесено до розряду міжнаціональних відносин, що свідчить про нерозуміння і недооцінку авторами «Декларації» логіки й особливостей тогочасного революційного процесу. Цей документ розкритикував М. Грушевський як своєрідний відступ у справедливих домаганнях України отримати повноцінний *статус автономії*. Він прокоментував цей документ так: «Видима річ, автори її (правдоподібно, головню Винниченко з Христюком, голова з писарем), пильно вважали, щоб не заявити виразних претензій на публічно правову, загальнообов'язкову краєву владу і вимежувати для Ген[ерального] секретаріату якусь специфічну сферу ділання, щоб воно не входило в конфлікт з російською державною машиною

(провінційальною) і, з другого боку, не зіставалось тільки в межах «морального авторитету» національного осередка, ні для кого не обов'язкового, крім тих, хто хочуть добровільно йти за його дерективами» [55, с. 136–137]. Принагідно зауважимо, що М. Грушевський перекладав всю відповідальність за характер цього специфічного документа на поміркованих українських соціал-демократів, які становили більшість у Генеральному секретаріаті і «рішучо були противні всяким таким «узурпаціям» і стояли на тім, що Генер[альний] секр[етаріат] має «підготовляти підвалини» автономному ладові, а не братися до нього» [55, с. 137].

Безперечно, як уже наголошувалося вище, внутрішні рішучі політико-правові кроки ЦР й українського уряду викликали велике занепокоєння в Тимчасового уряду Росії. Російські міністри навіть терміново прибули на перемовини до Києва з цього приводу. Вплив М. Грушевського на перебіг перемовин виявився в тому, що українські представники твердо трималися *національної державно-правової орієнтації*. Разом з тим, погоджувалися на вимогу Тимчасового уряду не ставати на шлях самочинних дій, очікувати скликання російських Установчих зборів, не вступати в конфлікт з неукраїнською демократією (у тогочасному розумінні – з неукраїнськими революційними організаціями та політичними партіями), а також не проводити українізації армії. Результати перемовин М. Грушевський оцінював неоднозначно, вбачаючи значні поступки лише з українського боку. Водночас характерним є применшення політиком власної ролі в процесі підготовки й ухвалення головних принципових рішень. «Дійсно, се був акт односторонній, ся декларація. Ц. Рада обов'язувалася припинити «самочинне здійснювання автономії» до всерос[ійських] Установчих зборів... » [55, с. 144]. Далі у своїх «Споминах» вчений пояснює, чому ЦР згодилася саме на такий остаточний варіант документа: «Але уставити союз, хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам – се здавалося цінним» [55, с. 144].

Під час аналізу державно-правових позицій М. Грушевського у непростих взаєминах з Тимчасовим урядом виявлено цікавий момент – відсутність у лідера українства чіткого бачення, конкретної перспективи побудови повноцінної української самостійної державності. У той час учений цілком дотримувався своєї *концепції федералізму*, яка передбачала майбутнє України лише в російському демократичному контексті. Хоча з історії відомо, що Росія ніколи не існувала як демократична держава чи держава бодай з елементами демократії в європейському розумінні, а була фактично спадкоємицею татаро-монгольської Золотої Орди. Дивно, чому М. Грушевський як фаховий історик цього важливого факту не помітив?

Образ спільного ворога для революції та федерації в особі російських кадетів був віддзеркаленням гострої полеміки М. Грушевського з представниками російського ліберального руху ще під час революції 1905–1907 рр. А після закінчення перемовин з Центральною Радою кадети, демонструючи свою принципову позицію, вийшли зі складу Тимчасового уряду, що викликало в Петрограді політико-правову кризу [55, с. 145].

Результатом досягнутих компромісних домовленостей стало проголошення II Універсалу, в якому, за словами М. Грушевського, закладені не «приготовчі підстави», а констатувалася *фактична автономія*, «котрій тільки правну форму має дати автономний статут, що з участю представників національних меншостей вироблятиме У. Центральна Рада» [61, с. 16]. На засіданні Ради, після оголошення постанови Тимчасового уряду та II Універсалу, М. Грушевський виступив із заявою про доконаний факт *утвердження автономії України*. Сучасник подій та відомий історик Д. Дорошенко наводить такий фрагмент з промови голови ЦР: «Ми вступаємо на вищій щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом – Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм ми перейшли до правової влади» [77, с. 116].

Отже, М. Грушевський твердо обстоював свої державно-правові позиції під час керівництва ЦР й після прийняття II Універсалу. Політичний успіх та послідовна реалізація федералістської концепції сприяли зміцненню лідерських позицій голови ЦР, як визнаного очільника українського революційного руху. Схарактеризовані події дають змогу стверджувати, що М. Грушевський не лише реалізовував власноруч підготовлений проект здобуття Україною *національно-територіальної автономії*. Він наповнив його новими сенсами та ідеями, які були породжені переоцінкою багатьох аспектів стрімкого революційного процесу в Україні протягом березня-липня 1917 р. та виробленням нових підходів до розуміння історичних перспектив української державності. Без перебільшення, державно-правові погляди М. Грушевського стали основою внутрішньополітичного курсу Центральної Ради, визначили тональність основного масиву виданих нею документів, розкривали смислове наповнення конкретних політико-правових дій провідників українського революційного руху. Учений-соціаліст, політик, відповідно до своїх переконань, на практиці намагався повною мірою спроектувати і вибудувати для України краще майбутнє у складі демократичної федеративної Росії.

У другій половині 1917 р. в житті М. Грушевського відбулося кілька характерних подій, які визначили напрями розвитку його політико-правових поглядів та були позначені спробою їх реалізації. *Ідея федералізму* як одна з доктрин, що складала «національний проект» у період 1917–1918 рр., залишалася домінантною в українському провіді після своєї «політико-правової війни» з Тимчасовим урядом. Підняття ЦР федералістських гасел до рівня пріоритетних позицій внутрішньої та зовнішньої політики дозволяло дещо стабілізувати політичну ситуацію, убезпечити суспільство від наслідків постреволуційних і кризових явищ. Можна навести безліч фактів, які свідчать, що М. Грушевський безпосередньо, ідейно та організаційно спрямовував діяльність Центральної Ради. На цьому сходяться майже всі серйозні дослідники аналізованої нами теми [11, с. 44]. М. Грушевському, як і більшості тогочасних українських інтелігентів-політиків, у вирішальні моменти революції

не вистачало послідовності і рішучості, політико-правової волі, «сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних». Впроваджуючи та висуваючи вимоги української автономії, він не покладав безоглядних надій ні на адекватне розуміння потреб українського руху з боку Тимчасового уряду, ні на позитивне вирішення проблеми майбутніми Установчими зборами Росії, ні на здатність «навіть кращих представників великоруської інтелігенції» довести щирість своїх демократичних уподобань там, де це стосувалося вимог передусім українських національних. Серед важливих концептуальних аспектів державотворчої діяльності М. Грушевського зі серпня 1917 р. назвемо пошук шляхів утвердження України у складі демократичної федеративної Росії, обґрунтування нових ідей та сенсів реалізації своєї федералістської концепції, а також планомірне продовження проголошеного ЦР внутрішньополітичного курсу, переосмислення ролі та місця України у федеративній моделі побудови нової демократичної (соціалістичної) Росії.

Взаємини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом протягом липня-серпня 1917 р. детально описано в невеликій праці М. Грушевського «Україна і Росія. Переговори у справі нового ладу» [58]. Характерними тенденціями розвитку непростих українсько-російських відносин у цей революційний період були: відмова російської влади визнавати ЦР легітимним представницьким органом в Україні, намагання встановити повний контроль колишнього центру за перебігом революційних подій; зведення нанівець «сепаратистських», «мазепинських» настроїв провідників українського руху. Наприкінці липня 1917 р. відбулися нові перемовини лідерів ЦР з міністрами Тимчасового уряду. Суть основних тем діалогу, як зазначив М. Грушевський, зводилася до того, «що автономія України може бути проголошена тільки Рос[ійськими] Установчими Зборами... Вони (міністри Тимчасового уряду. – І. Г.) заявили, що готові піти назустріч найширшим домаганням українців щодо фактичного переходу управи краю до автономного краєвого органу, вибраного У.[країнською] Центральною Радою, але формальне проголошення автономії не признають можливим, вважаючи його прерогативою Рос[ійських] Устан[овчих]

Зборів, і ставлять українцям з свого боку умовою, щоб вони зріклися й осудили самочинне здійснювання автономії поза легалізованими Тимчасовим Урядом органами краєвої власті» [58, с. 28]. Результатом поїздки представників Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком до Петрограда стала ганебна «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові», затверджена Тимчасовим урядом 4 серпня 1917 р. У підсумку, ЦР, на жаль, поступово втрачала завойовані позиції щодо утвердження автономії України. Заразом зауважимо, що всі фракції політичних партій, представлених у Раді, одностайно критикували цей капітулянський документ [119, с. 83]. Політики нарешті зрозуміли, як згадував М. Грушевський, «що ця інструкція перейнята імперіалістичними думками російської буржуазії щодо України... і не відповідає зовсім потребам і бажанням не тільки українського народу, але й неукраїнських народностей України» [58, с. 36, 37]. Незважаючи на такі настрої, «Інструкцію», хоч як прикро, все ж було затверджено більшістю Центральної Ради з метою запобігти черговому гострому конфлікту з російською владою. Пізніше М. Грушевський це рішення справедливо схарактеризував як «капітуляцію перед Тимчасовим урядом» [56, с. 125]. (Як тут не згадати т. зв. Мінські угоди, підписані представниками України, Німеччини, Франції і Росії (2014), які В. Путін нав'язав Україні і цивілізованій Європі, світовій спільноті (ООН) загалом.)

З кінця серпня 1917 р. розпочалася реалізація ідеї скликання спеціального з'їзду за участю представників народів Росії. Такий крок був своєрідною відповіддю на жорсткі умови з боку Тимчасового уряду, викладені в «Інструкції». Проведення «З'їзду представників народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії», стало визначальним кроком до утвердження *автономістсько-федералістського курсу* ЦР. Відтак на загальноросійський рівень авторитетності було піднято ім'я М. Грушевського як єдиного і головного ідеолога федеративної, демократичної перебудови колишньої імперії. Український провід на чолі з М. Грушевським виступив не лише ініціатором з'їзду, а й головним ініціатором демократизації суспільних

процесів та завершення революційної боротьби на теренах колишньої Російської імперії.

Отже, 8–15 вересня 1917 р. в Києві за організаційної підтримки ЦР відбувся з'їзд народів Росії за участю 93 делегатів-представників різних національностей колишньої імперії [218, арк. 1]. Основним завданням з'їзду було визначити теоретичні і практичні засади федеративного устрою Російської держави. Відкриваючи з'їзд, М. Грушевський нагадав делегатам про історичний розвиток федералістської ідеї у вітчизняній політико-правовій думці і наголосив, що «українське громадянство не розуміє нового устрою держави без федерації і ніколи від цього гасла не відступить», а «ідея федералізму надалі буде служити народам провідним компасом» [149].

Далі протягом багатьох пленарних засідань М. Грушевський постійно висловлювався за підтримку реалізації федералістської ідеї, аналізуючи негативне ставлення до неї з боку російських політико-правових кіл: «Новий лад (Тимчасовий уряд. – І. Г.) дивиться досі на ідею федералізму так само, як і царат, що це є сепаратизм. Можна сподіватися, що цей з'їзд знищить такий хибний погляд і таке відношення. Федералізм є принципом об'єднуючим і зберігаючим єдність Росії» [149].

Цікаво, що на цьому з'їзді була обрана Рада народів, яку очолив М. Грушевський [180, с. 17]. Виступаючи перед делегатами з'їзду, він назвав *федералізм конструктивним принципом співіснування націй*, за допомогою якого можна задовольнити всі демократичні права та потреби багатьох народів. «Для всієї великої маси народу України – федералізм не являється перехідним ступенем до державної незалежності! – виголошував вчений. – Навпаки, для нас, українців, державна незалежність лежить не перед нами, а поза нами. Свого часу ми жили державним життям, самостійною державою. На підставі угоди, яка забезпечувала наші державні права, ми об'єдналися з Росією... І коли ми проголошуємо в нинішнім моменті принцип федерації, ми тим самим висловлюємо свою волю, ми закріплюємо збереження наших державних прав. Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як

шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу» [151].

У цій промові вчений виступив як переконаний революційний демократ, а з іншого боку – послідовний федераліст, для котрого тільки федерація є єдино правильним шляхом національного розвитку не лише в масштабі Росії, а й у межах всього світу. «Ми зібралися тут проповідниками, – наголошував голова Центральної Ради, – федералістського принципу, і в цьому сенсі у нас є спільна мова з самого початку» [220, арк. 6]. Саме тоді М. Грушевський стверджував, що незалежність України не є ціллю майбутнього та перспективою розвитку. Історія цих висловлювань досить суперечлива, важко зрозуміти, який сенс вкладав М. Грушевський у такі слова. Можна припустити, що це був своєрідний маневр, живлений ейфорійним настроєм учасників з'їзду та спрямований до тогочасної слабкої російської влади, аби все-таки змусити її піти на поступки українцям. Висловлена вище думка відображала світоглядну та політико-правову позицію вченого, в основі якої насправді лежали народницькі державно-правові погляди. На наш погляд, вона відтворювала внутрішні уявлення, переконання, настрої М. Грушевського, котрий прагнув діяти в українських інтересах як політичний діяч, обстоюючи автономістсько-федералістський курс ЦР. Крім того, він висловив сподівання на розуміння з боку Тимчасового уряду федералістських гасел: «Отже, тут ми повинні розробити план цього «палацу народів», в якому всім нам повинно житись вільно і гарно. Будемо сподіватись, що представник Тимчасового правительства передасть йому, що, на нашу думку, Росію зможе врятувати від загибелі тільки федерація» [220, арк. 6].

На підсумковому засіданні з'їзду 15 вересня 1917 р. одностайно були прийняті резолюції, лейтмотивом яких було сприйняття *майбутньої Росії як федеративної демократичної республіки*. У головній постанові з'їзду народів «Про федеративний устрій Російської держави» насамперед стверджувалося, що лише за такої державної моделі можлива «широка участь громадян в

державному житті». По-друге, «республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі». По-третє, центральна влада «може мати довір'я всіх шарів людности і мати силу тільки при федеративному строю». Нарешті, «через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра заснована на національній підставі» [150]. Для вироблення й реалізації завдань автономно-федералістського демократичного переустрою Російської держави, зокрема підготовки майбутньої федеративної конституції, делегати з'їзду ухвалили створити *Раду народів* з місцем перебування в Києві за участю чотирьох депутатів від кожного народу, що був представлений на цьому зібранні.

Однак реальних результатів та наслідків з'їзд не мав, фактично всі його заяви та рішення залишилися декларативними й не мали ніякої правової сили ані для Тимчасового уряду, ані для майбутніх Всеросійських установчих зборів. Водночас вони викликали значний політичний резонанс. Підсумки з'їзду засвідчили, що ідея федеративної перебудови колишньої імперії була популярною серед активної громадськості народів та народностей Росії. Попри це, обрана 16 вересня 1917 р. Рада народів, по суті, не працювала. У листопаді того року вийшло лише перше число журналу «Свободний союз» («Вільний союз»). Пізніше М. Грушевський, оцінюючи підсумки з'їзду, без оптимізму писав: «Не дав нічого конкретного, і його навіть можна вважати також одним з відхилень української демократії від конкретних організаційних зводок в бік національної романтики чи стрялянини через голову безпосередніх справ до далеких мет» [56, с. 137, 145].

Як не дивно, Центральна Рада наївно почала розв'язувати проблеми загальноросійського політичного життя замість того, щоб реально впроваджувати соціально-економічні та культурні перетворення на українських землях. Цим амбітним всеросійським заходом вона заявила про свої претензії на домінуючу роль у боротьбі за демократичну перебудову Росії. Причому

федералізм М. Грушевського намагався максимально враховувати реалії поточного історичного моменту, що підтверджується конкретними діями та виступами вченого на пленарних засіданнях з'їзду. Отже, перебіг роботи з'їзду народів Росії засвідчив намагання перетворити ЦР на фактичний центр боротьби за перебудову Росії на федеративних засадах [211, с. 189].

Складна суспільно-політична ситуація, що виникла в Україні уже після проведення з'їзду народів Росії, вимагала від Центральної Ради, М. Грушевського, як її лідера, рішуче стати на шлях практичної реалізації декларованого внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу. Необхідно було прийняти швидкі адекватні рішення, з огляду на хаотичність та бездіяльність загальноросійської влади. Як видається, наступні кроки ЦР були закономірними, однак запізнілими щодо динамічного розвитку тенденцій революційного процесу. Саме тоді розпочався період серйозних випробувань для автономістичної політики М. Грушевського та українського революційного руху загалом.

24 жовтня 1917 р. відбулася перша і єдина сесія Ради народів, на якій було вирішено взяти участь у роботі Всеросійських установчих зборів і доручено «місцевим організаціям поквалитися з скликанням місцевих національних та крайових установчих рад». Початком «об'єднання організацій народів Росії» було визначено співпрацю Українського генерального військового комітету з місцевими військовими національними організаціями з метою скликання конференції представників національних частин російської армії. При цьому Рада народів звернулася до військового командування Росії з проханням взяти під захист населення Естонії, Латвії, Вірменії та Грузії від «безладдя і насильства, що чиняться деякими частинами російського війська в прифронтових місцевостях...» [21]. Аналіз роботи Ради народів свідчить про домінування в поглядах лідерів українського національного руху, насамперед М. Грушевського, ілюзій щодо реальних перспектив запровадження майбутнього демократичного федералізму в реаліях російського постімперського простору.

Державно-правові позиції керівництва Центральної Ради та його тверде переконання в необхідності перетворення жорстко централізованої Російської, фактично унітарної, держави на вільний союз народів на федеративних засадах не дозволили українським лідерам офіційно визнати більшовицьку Раду народних комісарів як новопосталу російську революційну владу. Переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада все ж і надалі ініціювала формування федерації вільних демократичних державних утворень на території Росії. Саме її незмінна вимога створити загальноросійський соціалістичний уряд з представників національних областей і самоврядних одиниць стала однією з причин розв'язання справжньої війни, неприхованої агресії з боку більшовицької Росії на чолі з її лідером В. Леніним.

Усупереч реальному становищу в загальноросійському контексті, Генеральний секретаріат у своїй відозві «До громадян, урядових і громадських установ» від 3 листопада 1917 р. стверджував, що більшовицьке «центральне правительство всієї Росії не має спромоги керувати державним життям» і водночас заявляв, що «Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне державне тіло» [21]. Правова сутність цього досить суперечливого акта є абсолютно зрозумілою, але йому, очевидно, бракує логічної довершеності.

Це завдання виконав III Універсал, прийнятий Малою Радою 7 листопада 1917 р. Отже, українська влада намагалася показати повне несприйняття нової більшовицької влади, яка встановилася в Петрограді, щоб взяти у свої руки політико-правову ініціативу на українських землях, поглибити та закріпити попередні державотворчі завоювання. З цього приводу М. Грушевський згадував: «Утворення єдиної, сильної влади в краю являлося пекучою проблемою. Такі резолюції й були винесені Центральною Радою, та сього було ще мало: єдиним способом утвердження сеї влади було підведення державного фундаменту під неї» [38, с. 552–553]. Провідники ЦР нарешті дійшли висновку, що «Українська республіка справді мусить бути проголошена негайно... За

порозуміння фракцій українських с.-д. (соціал-демократів. – І. Г.) і с.-р. (соціалістів-революціонерів.– І. Г.) був вироблений проект третього універсалу Ц. Ради, який і був з деякими змінами прийнятий і проголошений Ц. Радою дня 7 падолиста (тобто листопада. – І. Г.)» [38, с. 553].

Основні засади *нового державно-правового статусу України* та його внутрішню побудову в III Універсалі було визначено так: *Україна стає народною республікою*, «не одділяючись від республіки Російської», яка, своєю чергою, повинна стати «федерацією рівних і вільних народів» [207, с. 399–400]. Задеклароване відновлення державності супроводжувалося визначенням головних підвалин державотворення: народ, територія, влада [10, с. 8]. Ці поняття було чітко обґрунтовано у III Універсалі. Головним аспектом цього політико-правового акта стало переформатування міждержавних і міжнаціональних відносин після Лютневої революції в бік констатування появи нового державного утворення, яке має своєю метою обстоювання власної автономії, не озираючись на політико-правові негаразди і проблеми в російському революційному процесі. В Універсалі йшлося про відсутність центрального уряду, а відтак ні Рада народних комісарів, ні Тимчасовий уряд, який у листопаді 1917 р. ще діяв напівлегально, відтепер за федеративний владний центр не визнавалися. Тобто Центральна Рада вже не чекала надання автономного статусу Україні, а сама власними зусиллями його утверджувала. Якщо II Універсал ставив автономію України в залежність від остаточного рішення Всеросійських установчих зборів, то III – закликав громадян «до дружного великого будівництва нових державних форм», усе ж вказавши, що прерогатива їх вироблення має належати Українським і Всеросійським установчим зборам.

Прийняття III Універсалу, без сумніву, логічно продовжило *розвиток автономістської традиції*, а проголошення Української Народної Республіки поклало початок впровадженню в життя ідеї федеративного союзу, яким ЦР бажала «підкреслити ідею українського народоправства і демократії» [100, с. 423] та перебрати на себе роль конструктора демократичної федеративної

Росії. Дослідники одностайні в тому, що, обираючи цей статус, лідери української революції віддавали данину традиціям, а елементарна інерція не дозволила вчасно скоригувати застарілі вчорашні уявлення про достатній, потужний потенціал автономістського ладу [195, с. 290]. Несприйняття терористичного більшовицького уряду і переоцінка власної ролі в налагодженні цивілізованих міждержавних і міжнаціональних відносин підштовхнули Центральну Раду до ініціювання заходів щодо безпосереднього формування федерації вільних державних утворень – демократичних республік [195, с. 290].

Наголосимо, що III Універсал містив *новий проект розвитку автономії України*, який кардинально різнився від попередніх. Передусім визначальну роль у цьому відіграло переосмислення М. Грушевським та політико-правовим провідом ЦР російського контексту свого автономістсько-федеративістського курсу, який полягав у зміщенні ініціативи та центру реальних дій з формування автономії з Петрограда до Києва. Отож, вітчизняна еліта використала жовтневий переворот в Росії як привід до рішучих самостійницьких кроків щодо забезпечення своїх демократичних домагань.

Як зазначив С. Кульчицький, коли минула ейфорія, викликана справді історичним здобутком – проголошенням УНР, виявилися слабкі сторони законотворчої діяльності Центральної Ради. За визначенням В. Винниченка, третій конституційний акт не мав такого впливу на суспільство, як перший. Справді, у I Універсалі утверджувалася національна ідея, яка об'єднувала всіх українців, а в III Універсалі було окреслено деякі соціально-економічні заходи, причому неоднозначно сприйняті в різних колах громадськості. Наприклад, під час обговорення III Універсалу в Київській міській думі ЦР звинуватили в капітуляції перед наступом більшовиків. А більшовицька преса, своєю чергою, зазначала, що Центральна Рада сприйняла з деяким запізненням і в урізаному вигляді частину декретів, уже прийнятих радянською владою [120, с. 251].

25 листопада 1917 р. була розіслана «Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії», в якій їм пропонувалося взяти участь у формуванні «однорідного соціалістичного правительства» на засадах

федералізму [22]. Причому український уряд накреслив першочергові заходи, які вважав обов'язковими для всіх частин майбутньої федерації: республіканський та демократичний політико-правовий устрій кожного державного утворення Росії, система громадянського рівноправ'я, а такою вважалось цілковите взаємне «невтручання в політичне життя федеруючих республік, оскільки вони не виходять за межі вищевказаних підвалин» [207, с. 514]. Однак на ці пропозиції, по-справжньому революційні, окрім представників Дону, уже ніхто не відгукнувся. Причому вжиття заходів щодо формування майбутньої федерації означало різке загострення відносин з російською більшовицькою Радою народних комісарів, яка розцінювала таку діяльність всеукраїнського органу як процес невиправданого розширення меж регіональних функцій аж до втручання у внутрішні справи цілої Росії [211, с. 144].

Отже, отримавши фактично всю повноту політичної влади після повалення Тимчасового уряду, ЦР на чолі з М. Грушевським, замість швидкого й ефективного вирішення гострих проблем внутрішнього життя, переймалася розв'язанням проблем майбутньої центральної федеративної влади, тим самим різко втрачаючи будь-яку підтримку в розбурханому українському суспільстві.

Аналіз непростих відносин Центральної Ради з Радою народних комісарів, наявність багатьох суперечностей в баченні майбутнього розвитку Росії пояснюють кардинальну переорієнтацію М. Грушевського та частини лідерів українського руху від беззаперечного обстоювання державно-правових орієнтацій на демократичну Росію до можливості утвердження повної самостійності Української Народної Республіки. У період з листопада 1917 р. по січень 1918 р. подальші кроки ЦР на шляху власного державотворення зумовлювалися не стільки прагненням створити повноцінну незалежну державу, а радше політичною реакцією на бурхливу діяльність більшовицького Раднаркому. Саме в цей час у працях лідера ЦР, датованих груднем 1917 р. – квітнем 1918 р., гостро звучить критика психології «духовного холопства»,

«песького обов'язку» перед російською владою. Він переконував, що у відносинах між УНР та Радянською Росією відсутні такі консолідаційні поняття, як «спільна революція, спільна культура, спільна отчизна». «Війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, – писав М. Грушевський, – розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чийх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприємствуємой» нації...» [39, с. 138].

З огляду на такі драматичні обставини, цілком закономірними виглядають подальші зміни державно-правових поглядів М. Грушевського. Він запропонував нову ефективну формулу державотворчого процесу, суть якої полягала в можливості проголошення самостійності УНР: «рішучо відтяти всякі двозначности й неясности та відложивши федерування до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз стати твердо на принципі повної самостійності Української республіки» [38, с. 569; 106, с. 154–156].

З початку грудня 1917 р. риторика провідників українського революційного руху кардинально змінилася і зосереджувалася на потребі однозначного проголошення державницького самостійного курсу. Центральна Рада, отже, починає готувати необхідні передумови для повного відмежування від більшовицької Росії. ЦР нарешті вирішила закріпити незалежний політико-правовий статус українських земель та попередні значні здобутки українського революційного руху. Крім цілковитого і закономірного провалу проекту утворення *всеросійської федерації*, такий принципово новий курс зумовлювався намаганнями максимально відмежуватися від агресивної, антиукраїнської більшовицької влади. М. Грушевський так змальовував тогочасне становище українського руху: «Кінець кінцем більшість Ц. Р. висловила за політику рішучу, а против тактики уступок большевизмови й порозуміння з ним. В день 9 січня, призначений для українських тимчасових зборів, рішено було універсалом Ц. Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною й незалежною, щоб мати вповні вільну руку в уладженню своїх

міжнародних і внутрішніх відносин, щоб відібрати ґрунт від усяких мішань, у внутрішні справи України, як однієї, мовляв, з частини будучої російської федерації...» [38, с. 558].

З огляду на такий динамічний розвиток подій, 12 січня 1918 р. було остаточно затверджено текст IV Універсалу. Зауважмо, що проголошення цього Універсалу стало не логічним результатом довготривалого, цілеспрямованого руху, не досягненням стратегічної мети, а було викликано суворими життєвими політико-правовими обставинами. Основоположною тенденцією державотворчої діяльності Центральної Ради в листопаді-грудні 1917 р. стала цілковита відмова від автономістської орієнтації, її місце поступово посів *самостійницький курс*, спрямований на побудову України як незалежної частини демократичної федерації. З появою IV Універсалу *автономізм* остаточно відходить до історії української політико-правової думки, звільняючи місце в реальному політико-правовому житті *ідеї суверенної Української держави* [10, с. 11]. До речі, як й попередні Універсали, Четвертий не означав однозначного розриву з Російською державою, адже в ньому, попри все, висловлювалася все ж надія на встановлення міждержавного федеративного зв'язку.

Отже, певні конкретні та динамічні державно-правові ідеологеми лежали в основі практичних кроків Центральної Ради із забезпечення своєї легітимізації в основному в межах майбутньої фактичної федеративної і демократичної Російської держави та українського суспільства. Незаперечним фактом є постійний значний вплив М. Грушевського на *формування державно-правових орієнтацій* української влади та національного руху в 1917–1918 рр. Ідеї народництва і федералізму, якими керувався вчений, політик і державний діяч у своїй науковій, громадській, політико-правовій роботі, стали, без перебільшення, «наріжним каменем діяльності Центральної Ради» [207, с. 9]. Причому розроблену М. Грушевським перспективну модель державно-політичного устрою України, яка базувалася на принципах автономізму і

федералізму, підтримувала більшість складу ЦР та тогочасних вітчизняних політичних партій.

Основну причину краху федеративного проекту більшість лідерів та діячів ЦР схильні були вбачати в авторитарному більшовицькому керівництві Росії. «Народи й області Росії, – зазначав М. Грушевський, – не наважились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великоросії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, почасти тому що була паралізована большевицькою анархією» [38, с. 555]. Аналогічної позиції дотримувався й Д. Дорошенко: «ніякого федерального російського уряду Генеральний Секретаріат не створив з тої простої причини, що він обминав одинокий, реально існуючий уже уряд Росії – Раду Народних Комісарів» [77, с. 205].

Як видається, державно-правові погляди М. Грушевського є віддзеркаленням його складного та дихотомного світогляду, який сформувався на ґрунті співіснування і взаємовпливу принципово різних, протилежних української й російської ментальностей, а також тенденцій суспільно-політичного розвитку XIX – початку XX ст. Компонент компромісності козацької ідеї обумовлював нестійкість проекту автономії України, ставлячи її в залежність від зовнішніх обставин. Формулювання ідей месіанізму та історичної єдності слов'янських народів обумовило живучість федералістської доктрини в системі політико-правових поглядів голови ЦР.

Ідеологічна еволюція поглядів відомого вченого і політика привела до глибоких соціалістичних переконань і віри у всесвітню соціалістичну революцію. Еволюція політико-правових поглядів М. Грушевського в період діяльності Центральної Ради доводить, зокрема, закономірність та взаємозв'язок розвитку ідей автономізму та федерації з попереднім періодом становлення його особистості, його світогляду, формулювання ним української національної ідеї, підготовкою конституційного проекту федералізації Росії в 1905 р. Так, саме на ідеях автономії та федерації будувалася його активна співпраця з українською фракцією Державної думи Росії.

На початок 1917 р. М. Грушевський виявився одним з небагатьох українських політиків, які мали підготовлену програму розв'язання перезрілого «українського питання». До того ж, гасло федералізму перетворювало українську політику на реально дієвий чинник у межах загальноросійської політики. *Автономістсько-федералістська концепція* за своєю суттю була елементом демократизму та народництва в національно-визвольному русі, а відповідну політику М. Грушевський та його спільники виробляли на цілком усвідомлюваній теоретичній політико-правовій основі.

Отже, державно-правові погляди М. Грушевського лежали в основі ідеології та діяльності Центральної Ради, визначали та спрямовували реальні процеси розвитку українського революційного, визвольного руху. Політичний курс ЦР реалізовував традиційний федералістичний напрям вітчизняної суспільно-політичної, правової думки кінця XIX – початку XX ст., підготувавши підстави та форму української державності в контексті утворення майбутньої демократичної федеративної Росії. Політико-правові погляди М. Грушевського в цей революційний, складний час були не лише певною інтелектуальною конструкцією, а й отримали реальну змогу розвиватися та наповнюватися новими сенсами в процесі практичної державотворчої діяльності Центральної Ради, тобто втілюватися в життя, аж до проголошення Четвертим універсалом суверенної Української держави в умовах російської агресії.

2.3 Трансформації та розвиток поглядів М. Грушевського про державу і право (1918–1934 рр.)

З початком інтервенції більшовицьких військ в Україну М. Грушевський зосередився на програмовій та ідейній роботі, намагаючись знайти оптимальні шляхи подальшого розвитку українського державотворення. Скептичне та негативне ставлення до політики більшовиків у М. Грушевського на початку 1918 р. різко посилювалося. Важливо наголосити, що до того він був переконаний

у тому, що Центральна Рада має виступати ініціатором демократичних процесів і сприяти утворенню демократичної федеративної Російської республіки на уламках колишньої, жорстко централізованої Російської імперії.

Проте швидкий наступ більшовиків та масові репресії, до яких вони вдалися не лише стосовно українських активістів, але й українства загалом, стали визначальною причиною кардинальної зміни політико-правових поглядів М. Грушевського – від російськофільських федералістських позицій до жорстких антиросійських, антибільшовицьких заяв. Він різко звинувачував більшовиків та «Московщину» в усіх негараздах українського державного будівництва. Саме тоді з-під пера лідера ЦР вийшла низка статей, об'єднаних у збірник «На порозі нової України». Збірник став відображенням переосмислення ученим і політиком основних ідейних гасел доби Центральної Ради, фактично програмою нових революційних та політико-правових пріоритетів українського визвольного руху, національної політичної еліти в умовах динамічної дійсності. «Через те в них (тобто в українських лідерів. – І. Г.) нема відповідей, – писав історик, – на тривоги нинішньої хвилі, або коли хочете єсть – тільки з становища дальших перспектив, з котрих треба завсіди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня» [43, с. 134].

Стрижневою тезою цього збірника було формулювання гостро актуальної *цілісної концепції української незалежності* та пошук ефективних варіантів її реалізації. Безумовно, звернення М. Грушевського до життєдайної ідеї української самостійності (окремішності) було закономірним і логічним, безпосередньо опиралося на політичні та правові реалії, попри те, що, передусім, *народницька ідеологія* визначала його особливий інтерес до проблем народності і національного питання [168, с. 46]. Висловлюючи сутність своїх політико-правових переконань, учений писав: «Як демократ і соціаліст все своє життя стояв на сторожі прав національностей – не лише своєї національності» [44, с. 114].

Словом, матеріали збірника змальовували українську державницьку перспективу уже поза російським контекстом та ґрунтувалися *на самостійницьких позиціях*. У цей час М. Грушевський активно шукав можливих політичних союзників УНР та обґрунтовував *принципово новий геополітичний цивілізаційний вибір*. Можна навести кілька характерних формулювань, що відтворені в його публіцистиці початку 1918 р. – це констатація «кінця московської орієнтації», визнання життєвої необхідності рівняння на західну, європейську цивілізацію, пришвидшена розробка пріоритетної чорноморської перспективи державного майбутнього України. Водночас ці вихідні положення у М. Грушевського не є сумлінно розробленими самостійними концепціями, а виступають ідеологічною цілісністю лише за комплексного підходу до вирішення загальної і складної проблеми української незалежності. Кожна з них постає лише можливістю, припущенням, варіантом швидкого вироблення такої оптимальної політики Центральної Ради, яка мала б надійну перспективу і була б реальною альтернативою облудній, загарбницькій більшовицькій політиці.

Разом з тим, наголосимо, вибір самостійницького курсу в державному будівництві доби ЦР після прийняття IV Універсалу не означав повної відмови від ідеї федералізму, відбулося лише переосмислення М. Грушевським поняття «автономії» та автономного статусу для України. Нагадаємо, що автономізм у межах федералістської концепції М. Грушевського був завжди пов'язаний з російським контекстом – Російською республікою з федеративним устроєм, глибинною демократизацією суспільства і влади. Повне розчарування історика, політика і державного діяча в більшовицькій теорії та ідеології, злочинній практиці більшовицької влади наклалося також і на несприйняття ним і російського шовіністичного «білого» руху, з його половинчастими проектами конституційного монархізму. «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким «що згоріло в моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць...» – писав учений, осмислюючи трагічні наслідки більшовицької

агресії проти УНР на початку 1918 р. [39, с. 138]. Причому повна *незалежність УНР* у викладі М. Грушевського мала постати у *формі демократичної і соціалістичної Української республіки* [218, арк. 8 зв.]. До того ж, він запевнив, що такі характеристики спрямовані на те, «аби відвернути всякі підозрінне, чи надії – що самостійність України буде формою української реакції чи української національної виключности» [218, арк. 8 зв.].

Однак не варто применшувати роль особистісного чинника, емоційності, амбіційності, непослідовності, деяких суперечностей у поглядах відомого історика в контексті розуміння причин повернення до федералістської ідеї. Можемо припустити, що М. Грушевський при всій своїй самостійності, все-таки був кабінетним ученим, а не прагматичним, досвідченим і загартованим політиком, нерідко «грав за чужими правилами», сильно піддаючись впливу негативних життєвих обставин. Прикладом може слугувати зруйнування червоноармійцями М. Муравйова його будинку в Києві у січні 1918 р., після чого спостерігаємо кардинальні зміни в акцентації, іноді взаємозаперечні думки, висловлені М. Грушевським у статтях «На переломі», «Кінець московської орієнтації» тощо. «25 січня, під час бомбардування Києва, – писав вчений, – більшовики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив – наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком... довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...» [43, с. 135]. Пояснення внутрішніх мотивів ідейно-політико-правових змін світогляду М. Грушевського протягом усього його життя і діяльності є складною ілюстрацією тенденцій історичного розвитку українського суспільства ХІХ – першої третини ХХ ст. Відтак основним своїм інтелектуальним кредо учений проголошує активізацію процесу усвідомлення політико-правових завдань революційного українського руху з якісно нових позицій, не переобтяжених «спадщиною старого, пережитого» [43, с. 138].

У статті «На переломі» М. Грушевський чітко окреслив стан і перспективи попередніх ідей національно-визвольного руху та революційного

часу, вказуючи, що «сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній» [43, с. 136]. У цей час М. Грушевський остаточно погоджується з фактом проголошення самостійності УНР й намагається залучити все свідоме українство до участі в розбудові принципово нових засад державного і суспільного життя. Аналіз політичного та морального становища українського руху в період гострого військового протистояння з агресорами-більшовиками привів голову Центральної Ради до важливості визначення нових державницьких перспектив. Зрозуміло, що спочатку потрібно було остаточно покінчити з російським вектором спільного розвитку, з традиційною орієнтацією на Москву значної частини української еліти, інтелігенції, суспільства.

Універсальним засобом виявилось заперечення на історико-правовому рівні зв'язку з Росією. Будучи професійним істориком, М. Грушевський вдало поєднав контраверсійні думки й еkleктично обґрунтував відсутність перспективи відносин України з Росією. Ученого обурювала наявність спільних характеристик в діяльності колишньої імперської бюрократії та представників російського революційного руху, які виявилися по відношенню до України «твердоголовими централістами і об'єдинителями» [39, с. 139]. Осмислення багатовікової імперської гнобительської політики щодо України привели історика до думки «про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів» [39, с. 141].

Учений практично одразу теоретично почав обґрунтовувати основні характеристики моделі можливого федеративного союзу різних держав (окрім Росії) за участю України. Саме в цей час з'являється низка публікацій М. Грушевського: «Наша західна орієнтація», «Чорноморська орієнтація», «Нові перспективи», у яких відтворено значні зміни у федералістській концепції вченого. В їх основі лежить розуміння «Нової України», тобто такої, яка має відійти від безмежної віри в організацію спільного державного організму з Росією. Закономірним видається обґрунтування істориком підстав

та значущості *небільшовицької орієнтації*. Саме ця думка лежить в основі конструювання варіантів і перспектив майбутньої української державності. Така позиція зумовлювалася несприйняттям Раднаркомом лідерської ролі ЦР на чолі з М. Грушевським в намаганні розпочати процес переоблаштування частини колишньої Російської імперії в демократичну федеративну республіку та агресивний, антиукраїнський, антинародний характер більшовицької (советської) влади.

Стаття «Наша західна орієнтація» відтворює суперечливий характер внутрішнього та міжнародного становища УНР, формує діаметрально протилежний до попередніх позицій погляд ученого на завдання українського визвольного руху [46]. Варто вказати стрижневу особливість нових політико-правових наголосів М. Грушевського. Він пропонує вже інший цивілізаційний вибір для України – орієнтацію на західноєвропейську спільноту, при цьому намагаючись віднайти підстави для *українського месіанізму* та територіально окреслюючи сферу політичного впливу для майбутньої демократичної України в межах чорноморського регіону. Такі теоретичні конструкції з боку історика обумовлені все ще наявним у нього суто російським ментальним розумінням призначення та ролі держави на світовій арені, що само по собі призводить до нестикування інтелектуального тексту та народницького світогляду. М. Грушевський писав, що український народ, безперечно, належить до західної культури, при цьому, проте, зазнавши великого орієнтального впливу імперської Росії. Україна є історично спорідненою з Німеччиною й Італією, перебуває в постійному зв'язку із Заходом, живлячись, по суті, його ідеями. В українському народі з'єдналися візантійська традиція та її комбінації, а також «перероблення нових західних здобутків і впливів» [46, с. 142]. У цій статті в негативному ключі подано роль *російського чинника української історії*: «Російська національна політика приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й похитнути її до Великої Росії...» [46, с. 144]. Водночас він застерігав, що «нам не треба підганяти наше життя під який-небудь західноєвропейський

зразок, хоч би і німецький» [44, с. 22]. Загалом праця не має конкретних висновків і завершується патетичним звинуваченням у бік Росії, тепер уже жорстко контрольованої більшовиками. Такі, іноді парадоксальні, твердження М. Грушевського пояснюються динамічними змінами його політико-правових поглядів у напрямі прогресивної європейської соціалістичної ідеології.

Центральною публікацією, яка формулює ідею федеративної України поза російським контекстом й обґрунтовує наявність історичного зв'язку із західною цивілізацією є стаття «Нові перспективи» [48]. Саме у ній М. Грушевський намагається подати своє бачення нових державницьких перспектив України в умовах проголошення самостійності і ведення справжньої, справедливої оборонної війни проти більшовицької навали. Голова Центральної Ради бачить Україну як *нову геополітико-правову цілісність*. Такі роздуми вченого характеризують його чітку політико-правову переорієнтацію на сталі європейські ідеї та цінності. Варто зазначити, що саме в тексті цієї статті фігурує думка, за якою історик відносить український народ до *німецького світу*. «Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, – пише він, – Україна зможе тепер вернутись з новою, навіть – по реакції – з дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу – до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків» [48, с. 148].

Своєрідним підсумком публіцистичної й політико-правової праці М. Грушевського на початку 1918 р. стало обґрунтування конфедеративістської тенденції в його державотворчій концепції. На практиці, виступаючи послідовним противником самостійництва і націоналізму, в ідейному плані він намагався *об'єднати ідеї федералізму і самостійності*, шукаючи відповідні, обґрунтовані підстави в історичному досвіді. Проте варто зазначити, що ці ідеї не були рівнозначні у світогляді М. Грушевського. У контексті певної політико-правової ситуації він віддавав перевагу одній з них, тим самим сприяючи амбівалентності державної структури УНР. Зрозуміло, що така суперечлива

конструкція, збудована на внутрішньому протиріччі, та ще без надійної міжнародної легітимації, не мала надійних державницьких перспектив.

У квітні 1918 р. М. Грушевський, внаслідок державного перевороту, залишив керівництво в розігнаній Центральній Раді. За доби Гетьманату вчений практично весь час перебував у нелегальному становищі, відійшовши від політичної діяльності. І вже після повалення влади гетьмана П. Скоропадського дав дуже критичну оцінку реаліям гетьманського режиму [50]. Прихід до влади Директорії УНР 14 грудня 1918 р. дав надію на подальший розвиток українського революційного руху. Закономірно, що утворена уже без його участі нова структура викликала відповідну реакцію та оцінку вченого. М. Грушевський пропонує скликати Центральну Раду, яка має сформувати уряд, визначить термін проведення Установчих зборів, а потім передасть їм законодавчі функції [50]. Однак провідники Директорії й Українського національного союзу відкинули ці пропозиції політика як неприйнятні. В уявленні М. Грушевського така позиція означала фактичне визнання його колишніми соратниками по Центральній Раді правомірності розгону вищого представницького органу українського народу [160, с. 7].

Такий хід подій змушував колишнього лідера ЦР шукати способи повернення до політичного життя. Одним з них могла стати боротьба за утворення *соціалістичної федерації*. Уже на початку 1919 р. у статті «Роковини української незалежності» учений писав, «що се проголошення самостійности хоч відтинає всякі претензії до України представників старої й нової Росії, тим паче не погребує ідеї федерації Української Республіки з іншими республіками з якими їй буде по дорозі...» [218, арк. 8 зв.]. Повернення до ідеї федералізму і російського контексту не було випадковим. М. Грушевський все ж перебував у полоні революційно-соціалістичного світогляду. Він пише про потребу забезпечити вільний вибір Україною свого майбутнього: «...чи Україна має зістатися окремішною державою, чи вона об'єднується в федерації не примусом і чиеюсь сторонньою волею, а своїм свобідним рішенням» [218, арк. 8 зв.].

Доба Центральної Ради була періодом одночасного утвердження та глибокої трансформації державно-правових поглядів М. Грушевського. Ультиматум ленінського Раднаркому до української влади, розв'язання українсько-більшовицької війни, бачення особливої ролі ЦР з конструювання демократичної федерації на теренах колишньої Російської імперії визначили появу нових ідеологічних концептів, розроблених її головою. Вихід серії публіцистичних статей, у яких він виступив палким прихильником самостійності УНР в тогочасних умовах та ворогом більшовизму, характеризує наявність спільного ідейно-політичного знаменника – однозначного бачення федеративної демократичної України уже поза російським контекстом. До речі, від цієї тези відштовхувалися інтелектуальні конструкції можливого формування *європейської й чорноморської федерації*. Якісно новим твердженням М. Грушевського стала ідея внутрішньої федералізації України в її етнічних межах. Такий погляд відображав народницьке розуміння ученим історичного розвитку українських земель, у якому домінантне місце належало ідеї соборності.

Еміграція М. Грушевського з України в березні 1919 р. була спричинена категоричним неприйняттям його політико-правових пропозицій, поданих до Директорії УНР. «Перевести свою роботу за кордон, – писав політик, – поки на Україні утвориться правління, оперте на дійснім представництві трудового народу» [69, с. 219]. Він намагався подати своє бачення розвитку революційних процесів в Україні, які тісно залежали б від особистої участі колишнього голови Центральної Ради у державному житті новопосталої УНР. Звісно, його позиція демонструвала інший підхід, ніж той, що сповідували лідери Директорії. Вони вже не усвідомлювали і не сприймали виняткової лідерської ролі патріарха української революції. Прикметно, що політик не був запрошений до участі у Державній нараді 16 січня 1919 р., а під час роботи Трудового конгресу він не був обраний ні до президії, ні до редакційної комісії [158, с. 56–57]. Згодом О. Оглоблин так схарактеризував постать вченого у пізніші часи: «В 1920-х роках постать М. Грушевського була суґубо трагічна. Грушевський був діячем

формату провідника. Але він належав до генерації, яка вже виконала свою історичну роль. У 20-х роках вона вже не була генерацією проводу, а генерацією проводів в історико-правовому житті українства і в українській історіографії» [154, с. 82].

Вимушена еміграція М. Грушевського за кордон стала нагодою переоцінити власні погляди та діяльність. Зрозуміло, що він бажав знайти відповіді щодо поразки його *ідеї політико-правової платформи* на завершальному етапі функціонування Центральної Ради. Значну роль також відігравав особистий чинник – у середовищі вітчизняної еліти його уже не сприймали як головного лідера українства. У цьому контексті історика глибоко зацікавили приклади більшовицького політичного курсу, в основі якого лежала передусім *соціальна складова* – вимога соціальної рівності для всіх трудящих, з гнучким поєднанням з федералістською доктриною. До того ж, партійно-політична робота на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів відкривала можливості повернутися на батьківщину не просто приватною особою, а лідером однієї з українських соціалістичних партій. Революційно-соціалістична й федералістська тематика в поєднанні з ґрунтовними суспільствознавчими дослідженнями прикметно характеризують сутність творчого доробку М. Грушевського в еміграції.

Аналіз праць пореволюційного періоду М. Грушевського дозволяє виокремити *два основні положення його федералістської концепції*. Перше положення – це *розуміння федералізму в контексті світової революції*, яке отримало свій розвиток від ідеї всеросійської федерації та соціалістичних переконань М. Грушевського під час спроби їх втілення наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. Друге положення – *обґрунтування конфедеративної моделі союзу держав*, яка спиралася б, передусім, на *зародження радянофільських настроїв* у системі політико-правових поглядів історика.

Ідея федералізму М. Грушевського в еміграції була концептуально розвинена та доповнена потребою в застосуванні федеративної форми не лише у відносинах між народами, але й щодо внутрішнього державного устрою

країни та відповідного формування її адміністративно-територіального поділу. У цьому контексті привертає увагу така думка вченого: «Чи буде Українська Республіка формально зватися федеративною, чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік-громад» [60, с. 44]. Водночас він ставить питання про форму державного устрою: «Чи українська радянська республіка має бути унітарна, чи федеративна» [60, с. 43]. Визнавав право України на федеральний зв'язок з іншими державами. Водночас за окремими частинами української території учений і політик визнавав право домагатись утвердження федеративної української республіки.

Отже, перебуваючи в еміграції, М. Грушевський і надалі розвивав *ідею внутрішньої федералізації України*, яку він виводив після відмови від російської орієнтації та посилаючись на історичний партикуляризм українських земель, які мали свої особливості – Галичина, Волинь, Слобожанщина, Поділля та ін. Значної ваги він надавав територіальній консолідації всіх українських земель, їх соборній єдності. Причому соборність, у розумінні М. Грушевського, не обмежувалася західним федералізмом, а навпаки виступала її внутрішнім наповненням. Водночас зміни в орієнтації від народництва до партикуляризму, безумовно, суперечили самій ідеї унітарності, єдності українських земель.

Закономірно, що адміністративно-територіальний устрій підрадянської України М. Грушевський розглядав як певну федерацію громад та їх рад. У цій схемі на перший план висувався *принцип місцевості*, тобто *кооперації* різних елементів «трудящого люду»: селянства, робітництва, трудової інтелігенції. Соціалістичні ідеали привели М. Грушевського до обґрунтування *ідеї федеративно-радянського устрою*, який конструювався так: робітничо-селянська рада громади (комуни), місцеве об'єднання (волесть, місто), земля, Всеукраїнський конгрес рад або Центральна Рада [60, с. 43]. Цікаво, що запропонована вченим модель багато в чому збігалася з т. зв. *радянською формою демократії*. Виходячи з такої вертикалі державної структури, він писав: «Коли загальна організаційна робота буде скуплена в органах земель, а Всеукраїнський конгрес обмежиться тільки тим, що доконче мусить бути

скуплене в центральнім органі, як справи міжнародної політики, оборона, адміністрація військова і морська і т. ін., все ж інше буде віддане в компетенцію землі, то українська республіка в останнім рахунку буде федерацією земель – сполученими штатами України. Тоді тим самим відпаде питання про спеціальне становище країв, котрим історичні умови надали відмінну етнографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажімо, Крим, Бессарабія, Галичина, чи які інші» [222, арк. 19]. А у випадку, якщо Україна стане надто централізована, то питання про надання федеративного статусу окремим землям будуть порушувати самі ж громади. Словом, запровадження внутрішньої федералізації вимагало досить наукового обґрунтування її доцільності.

Стаття «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» стала своєрідним маніфестом *соціалістичних та федералістських поглядів* М. Грушевського. У той час їх характеризує складний симбіоз європейського гуманістичного спрямування, слов'янофільських перспектив України, радянських форм організації суспільного життя, народницької концепції історії України.

Зауважимо, сформований народницький світогляд живив державно-правову концепцію М. Грушевського в еміграції значно більше, ніж насправді невеликий досвід державотворчої діяльності в період Центральної Ради. Зрештою, українську перспективу він бачив і моделював у своїх наукових доробках як *федерацію земель, своєрідні сполучені штати України* [60, с. 44]. До того ж, можна констатувати беззаперечний вплив М. Грушевського на формування в еміграції ідеологічної і політико-правової платформи Української партії соціалістів-революціонерів (т. зв. центральної течії). На жаль, він повірив у т. зв. *соціалістичний інтернаціоналізм* у поданні, тлумаченні більшовиків, котрі розгорнули шалену, облудну, масовану пропаганду, тому й сподівався на розвиток і зміцнення української державності лише разом з російською, розумів федералізацію як найкращий шлях забезпечення єдності українського

суспільства. Такі дивні і нестійкі світоглядні конструкції визначили й подальші кроки М. Грушевського.

Попри негативне ставлення до советського політико-правового режиму, учений все-таки постійно шукав можливість повернутися на окуповану більшовиками Батьківщину, при цьому аналіз його тодішніх поглядів дозволяє стверджувати, що він внутрішньо, морально, уже був готовий до цього кроку. Важке життя в еміграції, де М. Грушевський займався в основному партійно-публіцистичною працею, відірваність від українських реалій, туга за Батьківщиною привела його до кардинального переосмислення свого ставлення до більшовицької ідеології та політики. Першим кроком до реалізації бажання повернутися до УСРР можна вважати лист ученого до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 19 липня 1920 р. Головним сенсом цього листа є пошук можливостей співробітництва з більшовиками. Зміст листа складається з чотирьох блоків: становище України, українські радянські партії, федерація та незалежність України і Галичина [62]. У листі М. Грушевський виклав власний погляд на оптимальне співіснування ідей федерації і самостійності, при цьому виокремлюючи незалежність України як умову укладення повноцінної вільної федерації рівних між собою соціалістичних республік [41, с. 273].

Отже, фактичне визнання М. Грушевським легітимності більшовицької влади та радянської України, його повернення до Києва 1924 р. не були спонтанними. Як і раніше, йому були властиві тверді народницькі погляди, прихильність до федералізму, соціалістичний догматизм, віра в ідеали соціалістичної революції, ненависть до буржуазії [160, с. 17]. Дослідниця В. Піскун стверджує, що цей вчинок вченого був зумовлений не лише його природним бажанням прислужитися Вітчизні, а й цілеспрямованою, витонченою політикою, зокрема інформаційною, більшовиків, яка стимулювала повернення визначних українських діячів з еміграції. Мета – створити в міжнародній громадськості ілюзії щодо існування справді незалежної, самостійної, радянської України та її українськості, що ця держава діє лише в українських інтересах [163, с. 485].

Отож, державно-правові погляди М. Грушевського після розпуску Центральної Ради та подальших драматичних подій зазнали трансформацій. На їх зміну істотно вплинуло велике бажання політика і вченого повернутися до активної громадсько-політичної та наукової діяльності, бути максимально корисним Україні та її народу. Внутрішня політична і національна ідентифікація визначила прихильність ученого до соціалістичних ідей, зокрема й у більшовицькій інтерпретації, та подальшого дотримання й розвитку федералістської концепції. У цей період вчений уже практично не згадує про автономію України у складі соціалістичної федеративної Росії. Місце концепту доби Центральної Ради в його наукових пошуках помилково займає нібито самостійність України у конфедеративному союзі радянських начебто незалежних, демократичних, рівноправних, соціалістичних держав. У цьому вбачаємо наслідки впливу на свідомість вченого облудної більшовицької пропаганди, яка активно використовувала соціалістичну, популістичну риторику.

Висновки до розділу 2

Формування, становлення, розвиток і зміни політико-правових поглядів М. Грушевського можна уявити як складний і суперечливий процес, який поєднав у собі специфіку ментальності людини роздвоєної самоідентифікації, обставин і способу життя, багатоманітні і суперечливі тенденції політичного, правового та культурного розвитку другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії, періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. періоду еміграції та повернення на Батьківщину –советську Україну.

Становлення федералістських переконань М. Грушевського відбувалося в традиціях політико-правової думки XIX ст.: від кирило-мефодіївців він взяв на озброєння *ідею слов'янського федеративного союзу*, від В. Антоновича – народницькі ідеали політичної побудови держави, від М. Драгоманова – *ідеали створення європейської федерації та концептуальний підхід. Федералізм*

ученого був якісним продовженням федералістської традиції вітчизняної політичної та правової думки, однак він перетворив його на реальну й перспективну програму розвитку завдяки проекту запровадження в державному устрої Російської імперії конституційних змін.

Державно-правові погляди М. Грушевського поступово стали ідеологічною концепцією українського національно-визвольного руху кінця XIX – початку XX ст. Федералістська платформа ґрунтувалася на синтетичному поєднанні української ідеї як основи національного самоусвідомлення та визнання провідної ролі інтелігенції в політичному житті суспільства. Причому реалізація української ідеї заклала теоретичні основи федералістських поглядів М. Грушевського, відтак вони кардинально відрізнялися від федералізму кирило-мефодіївців та М. Драгоманова. Реалізація національної ідеї дозволяла практично виявити найбільш вдалі способи запровадження *національно-територіальної автономії* з урахуванням поточного політичного моменту, а також надала федералізму М. Грушевського європейських рис. Дихотомія української ідеї в рецепції вченого визначила подвійний і державотворчий характер політичних та правових поглядів, які відповідали основним тенденціям історичного розвитку того часу. Учений спробував кардинально змінити парадигму національної ідеології в бік конституційного федералізму, конкретизувавши його прогресивною вимогою національно-територіальної автономії України та закликом до активних політичних змін та демократизації у всеросійському масштабі.

Мислитель постійно вів пошук прогресивного оптимального шляху розвитку свого народу, тому закономірним є те, що він намагався реалізувати державно-правову концепцію в роки свого керівництва Центральною Радою (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Науковий аналіз державотворчої діяльності М. Грушевського дає підстави стверджувати, що він не лише реалізовував підготовлений ним проект здобуття Україною національно-територіальної автономії, а й наповнив його новими сенсами та ідеями, які були породжені переоцінкою багатьох аспектів революційного процесу в Україні періоду

березня-липня 1917 р. та виробленням нових підходів до розуміння історичних перспектив української державності. Державно-правові погляди вченого стали надійною базою внутрішньополітичного курсу ЦР, визначали тональність основного масиву виданих нею документів, розкривали смислове наповнення конкретних політичних дій провідників українського руху. Політик, відповідно до своїх переконань, намагався повною мірою вибудувати для України краще майбутнє, як йому уявлялося, у складі демократичної федеративної Росії. Період діяльності Центральної Ради свідчить про прагматизм і гнучкість політико-правового світогляду М. Грушевського. У час українсько-більшовицької війни він зумів творчо переосмислити усталені федералістські постулати і заявити про необхідність *повної самостійності України*. Перехід від автономізму до самостійності у сприйнятті політика розкриває суперечливість державотворчих процесів доби Центральної Ради, незрілість, непослідовність, слабкість національної політичної еліти, відірваність української влади від інтересів народу, вирішальну роль зовнішнього чинника.

Діяльність Центральної Ради була періодом одночасного утвердження та глибокої трансформації державно-правових поглядів М. Грушевського. Ультиматум більшовицького Раднаркому Центральній Раді, розв'язання українсько-більшовицької війни, бачення особливої ролі УНР у конструюванні демократичної федерації на теренах колишньої Російської імперії, викликали появу нових ідеологічних концептів, продукованих головою ЦР. Вихід серії публіцистичних статей, у яких М. Грушевський виступив прихильником самостійності УНР та ворогом більшовизму, засвідчило його бачення федеративної України, але вже поза російським контекстом. Відтак він запропонував теоретичні конструкції європейської й чорноморської федерацій за участю України, але без Росії. Якісно новою концепцією М. Грушевського стала *ідея внутрішньої федералізації України в її етнічних межах*.

Еволюція державно-правових поглядів М. Грушевського в добу еміграції (1919–1924) обумовлена його палким бажанням повернутися до активної громадсько-політичної та наукової діяльності на Батьківщині – підсоветській

Україні. Ідея федералізму в нових умовах була концептуально розвинена ученим та доповнена пропозицією у встановленні не лише федеративної форми у відносинах між народами, але й необхідністю формування внутрішнього державного устрою України на федеративних засадах.

М. Грушевський, як учений, громадський, політичний діяч, без сумніву, мав складний і суперечливий політико-правовий світогляд. У прагненні здобуття повної самостійності, незалежності, соборності України він є цілісним, але в шляхах реалізації цієї мети – суперечливим і неоднозначним. *Ідеї автономізму і федералізму* були цінними надбаннями тогочасного східноєвропейського політичного та інтелектуального процесу, тому їх домінування в державно-правовій концепції вченого є, очевидно, закономірним і природним явищем аналізованої нами неоднозначної історичної епохи.

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО

3.1 Утілення поглядів М. Грушевського про державу і право у законодавстві Української Народної Республіки

Завдяки невтомній праці та невсипущій енергії М. Грушевський став одним з найвизначніших діячів українського національного руху першої третини ХХ ст., провідним ідеологом української соборності, неперевершеним координатором науково-культурного життя. Мета і зміст життя видатного історика і політика полягали в тому, щоб послужити українському національному відродженню. Високі вимоги до себе великою мірою пробуджували й честолюбні наміри відомого й авторитетного громадського і політичного діяча. М. Грушевський обґрунтував концепцію культурно-духовного відродження української нації, що дало змогу науково й новаторськи підійти до розгляду та вирішення важливих й актуальних тогочасних державно-правових проблем.

На початку ХХ ст., в умовах системної кризи напівфеодалного російського імперського суспільства, інституту самодержавства, М. Грушевський активно долучився до обговорення шляхів виходу зі складної суспільно-політичної ситуації. Аналіз громадсько-політичної діяльності вченого у той період дозволяє виокремити два виміри реалізації ним своїх світоглядних позицій. Варто згадати його потужну інтелектуальну наукову працю та спроби відігравати домінуючу роль у національно-визвольному русі підросійської України. Відображенням першого виміру була потужна політико-правова публіцистика М. Грушевського, другого – активна співпраця з українською фракцією Державної думи Російської імперії й організаційна робота зі створення якісно нової політичної партії.

Погляди М. Грушевського на проблему народовладдя в Україні формувалися крізь призму ґрунтовного і неупередженого дослідження ним української національної історії. Головною рушійною силою історичного процесу є, на його думку, *український народ*. Своє бачення народовладдя, 28-річний професор М. Грушевський уперше виклав у лекції, прочитаній у Львові 30 вересня 1894 р., коли він обіймав посаду завідувача кафедри історії Східної Європи Львівського університету [166, с. 140–155]. У своїй лекції, розкриваючи історіософські погляди на вітчизняну історію, М. Грушевський також розкрив своє бачення місця і ролі народовладдя в ній у таких засадничих положеннях:

1) народ зі своїми ідеалами і змаганнями, зі своєю боротьбою, успіхами і помилками, є єдиним героєм історії;

2) народовладдя в українців існувало протягом усієї їх історії, починаючи ще з княжих часів, українська громада «жила своїм життям»; однією з головних особливостей української історії є те, що в ній «...князівсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народню, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибоко коріння в самий ґрунт, він зостався чимось зверхнім, досить хитко прив'язаним до народу» [166, с. 140–155];

3) український народ, будучи позбавлений протягом багатьох століть своєї державності, зберігав основні традиції місцевого самоврядування та самоуправління, що допомогло йому пережити часи лихоліть і колоніального гніту і тим самим зберегти свою національну самобутність;

4) традиції народовладдя і демократизму повинні бути основою побудови майбутньої української державності.

У розумінні М. Грушевського, серцевиною української ідеї було виокремлення невід'ємного права українського народу на самовизначення і невтомний пошук оптимальної форми його реалізації. «Великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свобідну і незалежну Україну Велику. Велику не територією чи богацтвами... а велику соціально-моральними вартостями...» [44, с. 33].

Під соціально-моральними вартостями вчений розумів, насамперед, напрацьовані протягом довготривалої історії народоправні цінності, які, на його думку, повинні становити основу української державності. Крізь призму цих цінностей він розглядав і майбутній державний устрій України.

У той період своєї життєдіяльності національно-державний ідеал України М. Грушевський убачав в автономії та федеративному зв'язку з Росією. При цьому, поставивши українське питання як *проблему моральної відповідальності* російських правителів та всього російського суспільства за завдані українцям історичні образи й утиски, учений покладав сподівання на те, що переможена російська буржуазна революція та слідом за нею неодмінна демократизація суспільного життя уможливлють реалізувати цю відповідальність у конкретних формах організації українського національного життя. Він щиро сподівався, що прогресивна російська громадськість обов'язково допоможе українцям у цьому.

Від створення федерації з демократичною Росією М. Грушевський очікував «більшого простору і свободи економічного спілкування, появу розвинутих і досконалих просвітніх і культурних закладів, убезпечення від міжнародних ускладнень та утисків» [65, с. 4]. На його глибоке переконання, саме автономія України у складі Російської федерації дасть змогу найповніше реалізувати народовладні права українців, до яких він відносив: «забезпечення свободи культурного і суспільного самовизначення, нетисненого національного розвитку, можливості вільно влаштовувати і розпоряджатися своїми місцевими відносинами і засобами» тощо [65, с. 12].

Водночас М. Грушевський негативно ставився до ідеї самостійності України. На його думку, повна державна незалежність пов'язувалася з дотриманням зовнішніх атрибутів, до яких він відносив «наявність національної валюти, уряду, армії, власної жандармерії і тюрем», і які він дещо з іронією називав «задоволеннями». Однак українське суспільство, що насправді на той момент не мало власної розвиненої економічної та політичної еліт і складалося переважно із селян та робітників, не було, на переконання М. Грушевського, готовим до повної державної незалежності, а лише до

автономії у складі майбутньої демократичної Російської федерації. Тому, власне, здобуття автономії на тому етапі розвитку мало стати кінцевою метою національних змагань українців.

Як прихильник ідеї народовладдя М. Грушевський побоювався, що будь-яка централізація державної влади може завдати непоправної шкоди розвиненій народовладній демократичній традиції українців.

Характеризуючи розроблену М. Грушевським концепцію українського народовладдя, демократії загалом, варто зазначити, що вона містить два взаємопов'язані елементи: 1) українське національне відродження, першим і визначальним чинником якого є запровадження національної державності у вигляді національно-територіальної автономії; 2) широка й послідовна демократизація суспільного життя, радикальні соціально-економічні перетворення на користь абсолютної більшості українського народу.

Зауважимо, 1917 р. не було жодного українського з'їзду, де М. Грушевського не обирали б почесним головою або від імені якого йому не надсилали б вітальних телеграм [11, с. 39]. Отже, навколо М. Грушевського згуртувались усі свідомі українські національно-патріотичні сили. Обрання його головою Центральної Ради було визнанням, передусім, його величезних наукових заслуг, а також беззастережного авторитету як потужного лідера серед українства [215, с. 5]. Очевидно, для теоретичного обґрунтування тогочасного політичного курсу М. Грушевський був, порівняно з іншими національними лідерами, найбільш підготовленим. Ґрунтовне знання історії українського народу, його проблем, інтересів, вражаюча працездатність та інші якості явно і переконливо вирізняли його серед багатоманітної когорти тогочасних українських діячів. До речі, за весь час існування ЦР жодного разу не виникало питання про можливість заміни М. Грушевського на посаді голови [195, с. 6].

На думку політика, Центральна Рада була природним витвором національної революції, свідченням інтенсивного зростання національної політико-правової свідомості українського народу. «Треба було, – писав він, –

забезпечити волю України, відновивши її старе народовладдя, право народу правити самому всіма своїми справами» [54, с. 34].

Як голова ЦР М. Грушевський намагався обґрунтувати автономно-федералістичний принцип побудови української державності, який видавався йому найбільш придатним у тогочасних суспільно-політичних умовах. «Українська територія, – наголошував він, – має бути організована на основах широкого демократичного громадського самоврядування, від самого споду (дрібної земельної одиниці) аж до верху – українського сейму. Вона має вершити в себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію, суд» [65, с. 45]. Щодо законодавчого процесу в державі, то, на думку М. Грушевського, «...закони повинні приймати депутати сейму, які б обиралися від політичних партій і громадських організацій на пропорційній основі. Однак найважливіші законодавчі акти повинні були б вноситися на розгляд усього народу» [65, с. 47], тобто вимагали прийняття на референдумі.

Протягом першого місяця перебування на Україні М. Грушевський зосередив увагу на популяризації рішень Всеукраїнського конгресу, який відбувся 6–8 квітня 1917 р. в Києві. Він вважав, що багатомісячні прагнення українців до свободи і рівності, національної державності однозначно справдяться після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції. Учений був глибоко переконаний, що і Росія загалом, і Україна зокрема, вступили в якісно нову, прогресивну стадію свого політико-правового розвитку. Повалення самодержавства М. Грушевський сприйняв як початок визволення народу, а в підтримці, розвитку революції вбачав запоруку від реставрації повністю віджилого царського режиму. Важливою потребою часу, як вважалося, було послідовне обстоювання широких демократичних свобод, проголошених буржуазно-демократичною революцією. Іншими основним завданням українського визвольного руху мало стати забезпечення реальної рівності всіх громадян, незалежно від будь-яких обставин.

Важливе місце в концепції державотворення, розробленій ученим, як уже зазначалося вище, посідала проблема автономії України в складі майбутньої Російської демократичної республіки. У своїй роботі «Хто такі українці і чого вони хочуть» він так схарактеризував значення автономії для майбутньої Української держави: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, пов'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці» [65, с. 118]. Далі М. Грушевський наголосив, що домагання народоправства «зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності» [5, с. 98]. Учений вважав, що питання про автономію України вирішать майбутні Установчі збори Російської держави. На його думку, Україна, звісно, повинна перебувати у складі Російської федеративної демократичної республіки.

Крім того, як соціаліст за переконаннями, М. Грушевський виокремив такі принципи автономії:

1. Свобода всіх народів Росії, свобода «висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання й обговорювати свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийого дозволу» [195, с. 205].

2. Окрім свободи, необхідною умовою є рівність всіх людей: «однакове право повинні мати пани, мужики, просвіщенні і прості, чоловіки і жінки, якого хто б був народу і віри» [195, с. 206].

3. Загальне, рівне, пряме й таємне виборче право, виховання «грамотних громадян, щоб не можна було знати, хто за кого голосував» [63, с. 245–246].

Отже, М. Грушевський запропонував запровадити демократичну виборчу систему на основі чотиричленної формули: загальні, рівні, прямі і таємні вибори. Автономія, за М. Грушевським, – це «право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю» [54, с. 117]. Крім того, учений розрізняв різні ступені самовизначення народу – від повного централізму до самостійної, суверенної, незалежної держави. *Найбільш доцільною* він називав для України *широку національно-територіальну автономію*, вважаючи її найбільш корисною з трьох позицій: 1) «з погляду національного, дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть хазяєвами у себе»; 2) треба, щоб з погляду економічної вигоди «природні багатства української землі й людська сила вживалися мудро в інтересах економічного розвитку краю і добробуту народного»; 3) для розвитку культури, згадуючи про «пребагаті і цінні зв'язки культури, науки і мистецтва багато обдарованого нашого народу» [54, с. 126–127].

На тверде переконання М. Грушевського, Російська федерація, без сумніву, повинна стати демократичною республікою, устрій якої «має опиратися на рівності всіх горожан». Словом, він обстоював ідею загального виборчого права, а також право народу вносити до парламенту проекти законів чи виносити важливі спірні питання на всенародний референдум [54, с. 131].

Причому справедливе вирішення національного питання він трактував як гармонійне поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами усіх народів великої країни. «Українці хочуть, – писав М. Грушевський, – щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту тої республіки чи міністерства її, вибрані всіми людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи думі цілої республіки» [54, с. 70].

М. Грушевський вважав, що невелику частину повноважень доцільно було делегувати державному центру, а всі інші (більшість) залишити на розгляд

місцевої влади: «Українці хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ – як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи» [244, с. 71].

До того ж, М. Грушевський був певний, що запровадження нового, прогресивного, федеративного ладу в Росії приведе до ліквідації колишніх невинуватих привілеїв, панівного становища російської нації в імперії. Разом з тим, він вважав це цілком логічним, виправданим і необхідним не лише для пригноблених в минулому націй і народів, але й, насамперед, для самих же росіян [65, с. 241]. Заразом федеративний устрій не повинен призвести до обмеження прав будь-якої нації: «Громадянин однієї із земель федерації має громадянські права в цілій федерації» [70, с. 70]. Виступаючи за автономію України, видатний провідник української революції водночас враховував й багатонаціональний склад населення республіки й окремих її регіонів.

Особливо наполегливо М. Грушевський виступав проти гасла «Україна тільки для українців». Учений пояснював: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а й для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе» [35, с. 24].

В автономній Україні, на його думку, мають бути повністю забезпечені права національних меншин, оскільки повнота національного життя, що її добивались борці за народну справу для українського народу, не повинна поглинути інших народностей й обмежувати їх змагання до вільного розвитку своєї культурної й національної стихії. Для забезпечення прав національних меншин М. Грушевський пропонував офіційно використовувати їх мови в зносинах з урядами й органами самоуправи в тих округах, де ці народності становлять певний національний мінімум; забезпечити право навчатись рідної мови; створити культурні й релігійні товариства й установи. Такими були погляди М. Грушевського на Українську державу в складі Російської

федеративної республіки в перші місяці Лютневої революції 1917 р., коли здавалося, що Росія може перетворитися на демократичну республіку і Україна увійде в коло рівноправних автономних держав у майбутньому демократичному федеративному союзі.

Разом з тим, Тимчасовий уряд Росії ставився вкрай негативно до політичних домагань українців, до державотворчої діяльності Центральної Ради, її програми, стратегії і тактики. Уже наприкінці 1917 р., коли стало зрозуміло, що ніякої автономії України Росія не допустить, а особливо після того, як у Петрограді владу захопили більшовики, програма ЦР, погляди самого М. Грушевського на взаємини з червоною Росією кардинально змінилися. Так, у квітні 1918 р. він писав: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим – се наша орієнтація на Московщину, на Росію. Вона була підірвана російською революцією». Адже революційні, радикальні соціалістичні (більшовицькі) кола, до яких перейшла влада в Росії, виявили себе у відносинах до України «твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого-небудь навчитися від революції» [54, с. 138].

Віра в можливість демократичного союзу з Росією остаточно була зруйнована внаслідок брутальної агресії масштабної війни, яку розв'язали більшовики з Українською Центральною Радою [44, с. 33].

Прогнозуючи майбутнє, провідною верствою нового, модерного українського суспільства вчений вважав селянство. У своїй праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» М. Грушевський зазначав, що, залишаючи поміщикам і багатіям рівні з усіма права, перевагу все ж варто надати владі трудового люду. «Селяни і робітники становлять більшість людності, вони можуть мати більшість депутатів в українському сеймі, яких захочуть мати з тямущих селян і робітників, і з тих просвіщених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу» [54, с. 97]. Він досить точно підмітив, що серед українців переважають селяни, тому «в українськiм життi мають будучність, матимуть вплив, встоюються тільки ті елементи, які стоятимуть в щирiм контактi з селянською масою» [64, с. 37]. З урахуванням цих обставин, за міркуваннями

М. Грушевського, важливо створити усі необхідні умови для значного підвищення рівня життя селян. «Селянське господарство повинно високо підняти над прожитковим мінімумом, а також дати змогу задовольнити певні вимоги достатку і комфорту» [64, с. 37–38]. Причому місто за своїм духом М. Грушевський вважав де-факто неукраїнським, але «не повинні ми обертатись спиною й до міста» [64, с. 39].

Серед неукраїнського населення міст вчений виділяв, насамперед, євреїв, а також росіян. Тому велика увага приділялася розвитку національних культур євреїв і росіян, а також виробленню в них «приятних» взаємин з українцями. Серед завдань, які ставились перед новою державою, М. Грушевський називав не лише охорону ладу і порядку, а й розвиток демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, охорону й урахування прав, інтересів і впливів економічно слабших трудових верств, а також регулювання економічних і політичних прав на їхню користь, створення належних стимулів для активної творчої праці на благо українського суспільства і держави.

Наголосимо, особливу увагу М. Грушевський у певний період приділяв питанню майбутнього розмежування компетенцій Української автономної республіки і загальноросійського центру. Розглядаючи основні елементи побудови держави та забезпечення її існування, які виокремлював політик, можемо вказати, передусім, *державний устрій*, який мав базуватись *на засадах самоврядування*, коли адміністрації надавалися б повноваження лише щодо загального контролю, координації й заповнення конкретних прогалін, які можуть виявляти в діяльності органів самоврядування. Так, у праці «Якої автономії і федерації хочуть українці» він навів перелік справ: справи війни та миру, укладення міжнародних трактатів, завідування збройними силами республіки, спільні валюти, митні збори, пошту, телеграф, залізничний транспорт, кримінальне і цивільне законодавство, слідкування за дотриманням прав національних меншин тощо, які повинні належати до компетенції загальноросійського федеративного центру [65, с. 223]. Усі інші повноваження мають належати крайовим органам влади. Водночас, на думку

М. Грушевського, центральний уряд навіть у загальнодержавних справах повинен обов'язково урахувати суверенну волю інших народів, що населяють територію України. «Ми, – писав він, – добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України» [65, с. 225].

Щодо церкви, то вона, вважав М. Грушевський, має бути відокремлена від держави: духовенство не має права входити до кола державних урядовців і, поряд з тим, виходити зі сфери впливу держави. Школа також повинна підпорядковуватися органам самоврядування і деякою мірою – виборним національним органам. Цікаво, що постійну, регулярну армію він розглядав як перехідний, тимчасовий інститут, який неодмінно потрібно замінити на загальнонародну міліцію. Крім того, М. Грушевський вимагав, щоби кадрові командири склалися з елементів ідейних, культурних, інтелігентних, щоб «відносини старшини до козаків були близькі, щирі, братерські» [44, с. 51]. Неабиякого значення він надавав професійній підготовці старшини (офіцерів), їх культурному та освітньому рівням.

На думку вченого, Україна не може йти второваними шляхами – ні тими, які силоміць нав'язувалися московським урядом, ні тими, якими йшли держави Заходу, тому потрібно йти тією самою дорогою, яку вказали реальні обставини життя. Тому М. Грушевський, який перед тим був прихильником федеративного союзу незалежних демократичних республік, нарешті переосмислив свої політико-правові погляди і закликав українську спільноту будувати незалежну і суверенну Українську державу, власне, в національних інтересах українського народу.

Отже, за досить короткий проміжок часу, під тиском неоімперської, шовіністичної політики, спочатку Тимчасового уряду, а потім й більшовиків, кардинально змінилися погляди видатного вченого на шляхи і моделі будівництва модерної, новітньої Української держави.

У багатьох законах Центральної Ради (наприклад, «Про національно-персональну автономію», «Про виборче право», «Про громадянство», в

Конституції УНР) так чи інакше було відображено цілісну державницько-правову концепцію М. Грушевського, зокрема його погляди на федерацію й автономію. Так, у Конституції УНР проголошувалася рівність громадян, незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового і податкового стану, а також заборонялось «вживати в офіційних актах і діловодстві назви яких-небудь титулів». У цьому бачимо віддзеркалення поглядів М. Грушевського щодо обов'язкового закріплення широких демократичних прав і свобод в новому українському законодавстві, що інтенсивно формувалося. Проголошувалась недоторканність особи, її житла й таємниця листування. Крім того, не дозволялося нікого затримувати на території України без рішення суду. Коли ж таке затримання відбувалось на місці скоєння злочину, то громадянин мав бути звільнений не пізніше, як за 24 години, якщо суд інакше не вирішить його подальшу долю. Смертна кара скасовувалася, катування і всі інші дії, що принижують людську гідність, заборонялися. Крім цього, заборонялось влаштовувати обшуки в житлових приміщеннях. У Конституції проголошувалась свобода слова, друку, сумління, права на об'єднання в організації, на страйки, на зміну місця перебування, на участь у державному й місцевому управлінні через активне й пасивне виборче право, починаючи з віку 20 років, за винятком божевільних, тобто всі ті права, які, на думку вченого, повинні бути обов'язково забезпечені в будь-якій демократичній державі, зокрема й республіці.

Прагнення М. Грушевського до організації і проведення справді демократичних виборів втілилося в Законі «Про вибори до УНР» [44, с. 55], відповідно до якого «право участі у виборах мають громадяни обох статей, котрим до дня виборів вийде 20 років» [44, с. 55]. Передбачалося створення спеціальної комісії у складі 16 осіб, якій доручалося «загальне пильнування ходу виборів і обмірковування засобів, необхідних для їх прискорення» [44, с. 55]. Законом встановлювалася система покарань за ті чи інші порушення, наприклад, «винуваті в самовільнім здійманні, розірванні, закритті або змінненні привселюдно виставлених виборчих відозв, оповісток або списків, які виходять

від груп чи виборців, каралися арештом на строк до одного місяця або штрафом до ста карбованців» [44, с. 55].

Федералістичні уподобання М. Грушевського також були втілені в політико-правовій діяльності Центральної Ради. Ще зі середини червня 1917 р. в Києві почав готуватися з'їзд народів-федералістів (тобто повноцінних суб'єктів майбутньої федерації), який мав відбутися наприкінці липня того року. Тоді на V сесії Української Центральної Ради було створено спеціальну комісію під головуванням О. Шульгіна «по скликанню з'їзду народів Росії, що добиваються федеративного устрою держави» [44, с. 57]. Комісія пропонувала винести на порядок денний з'їзду вісім питань: про майбутній федеративний устрій Російської держави; про державну мову і мову окремих федеративних частин; про принципи й проекти розмежування автономних одиниць; про права національних меншин; про організацію союзу народів; про шляхи запровадження федеративного устрою; про поточну політику й тактику федералістів; про обсяг компетенції центрального органу федерації.

Зі змісту Закону «Про національно-персональну автономію» від 9 січня 1918 р., під яким стоїть особистий підпис М. Грушевського (що свідчить про те, що закону надавалося винятково важливого значення), випливає, що цим законом Центральна Рада проголосила право на самостійне творення «національного життя в межах УНР невід'ємним природничим правом націй» [136, с. 112]. Отже, будь-яка нація могла створювати на території України *власний Національний союз*, якому належало б виключне право представництва цієї нації перед державними й громадськими органами та організаціями. Структура і склад керівних органів Національного союзу визначались Установчими зборами нації, делегати до яких обиралися з-поміж громадян віком понад 20 років на основі загального, без різниці статі і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування за принципом пропорційного представництва. Про те, що ЦР надавала винятково важливого значення національно-культурному розвитку інших народів, як цього прагнув М. Грушевський, свідчить той факт, що з першого дня існування уряду під

різними назвами – Генерального секретаріату і до останнього дня функціонування Ради народних міністрів – у їх складі існувало генеральне секретарство (міністерство) з міжнародних (міжнародних) справ і три товариша (тобто заступники) секретаря (міністра) – з російських, єврейських та польських справ [136, с. 112].

Розробляючи концепцію народовладдя, М. Грушевський значну увагу приділяв ефективному вирішенню найважливіших соціально-економічних питань України. Зокрема, розв'язання одного з найважливіших питань революції – аграрного – голова Центральної Ради убачав в тому, що «земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює» [65, с. 7]. Серед соціальних гарантій найважливішою він уважав гарантію встановлення 8-годинного робочого дня і запровадження сучасної й ефективної охорони праці трудящих.

Отже, основні позиції М. Грушевського щодо формування системи українського народовладдя були відображені, передусім, у Конституції Української Народної Республіки, яка була прийнята в останній день існування Центральної Ради, перед її розпуском німецькими окупаційними військами 29 квітня 1918 р.

Конституція УНР юридично закріпила відродження державності України і створила необхідне політико-правове поле для формування новітньої національної політичної системи. Ця Конституція загалом ґрунтувалася на головних принципах українського народовладдя, зокрема парламентській демократії з перевагою законодавчої влади над виконавчою, децентралізації, широкому розвитку місцевого самоврядування, гарантіях основних політичних, соціально-економічних та інших прав і свобод громадян.

Конституція УНР також засвідчила, що УНР «...єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною», а «суверенне право в УНР належить народові України» [209, с. 332].

Згідно з Конституцією УНР, верховним органом влади визнавалися Всенародні збори, які мали право видавати закони та формувати вищі органи державного управління. Вищу виконавчу владу мала здійснювати Рада

народних міністрів (уряд). Найвищим органом судової влади повинен стати Генеральний суд УНР, який складався з колегії, що обиралася на п'ять років. Конституція також узаконювала незалежність судочинства від виконавчої та законодавчої влади [209, с. 34].

Однак, у зв'язку з ліквідацією Центральної Ради внаслідок гетьманського перевороту та подальшими бурхливими, драматичними подіями, Конституція УНР фактично не була зреалізована на практиці й залишилася в історії держави і права, політичних і правових учень України як видатний і цілісний політико-правовий документ, цікава пам'ятка новітньої української політико-правової думки. Погляди М. Грушевського про державу і право в силу різних причин були частково втілені в практику українського державо – та правотворення.

3.2 М. Грушевський про перспективи розвитку української державності

Упродовж століть чужинці-завойовники, які поділили між собою українські землі, намагалися привласнити, знищити, стерти культурну, історичну та політико-правову пам'ять і багатовікову цивілізаційну спадщину українського народу. І використовували для цього різні штучно створені пропагандистські теорії, позбавляючи в такий спосіб українців навіть права на власне ім'я. У Російській імперії, як відомо, українців називали «малоросами» – частиною єдиного «общеруського» народу; в Австро-Угорщині – «русинами», «рутенцями» тощо. Звісно, робилося це для того, аби швидше досягти поставленої ганебної мети – цілковитої асиміляції українців. Саме на це й спрямовувалась уся міць імперських, загарбницьких апаратів.

Зрозуміло, що такий потужний ідеологічний прес не міг не позначитись негативно на політико-правовій свідомості українців. За таких умов наприкінці XIX – на початку XX ст. на захист власної національної ідентичності піднялися видатні представники української інтелігенції, зокрема й М. Грушевський. Його наукові і публіцистичні праці сприяли формуванню нового типу політично

свідомого українського громадянина, здатного назавжди відкинути спосіб малоросійського мислення.

Важко не помітити, що в сучасному українському інформаційному просторі панує дивовижна палітра сюжетів, основне призначення яких – відволікати аудиторію від найгостріших проблем сьогодення. А від перегляду суспільно-політичних чи розважальних ток-шоу іноді складається враження, що їх готують не в столиці суверенної держави, а роблять на замовлення іноземних (російських) спецслужб.

Однією з найдражливіших проблем, яка сьогодні перебуває в полі зору політикуму та жваво обговорюється численними експертами, є реанімація антиукраїнськими силами і в нашій державі, і за її межами догматичної концепції «єдиної» та «неподільної», «общеруської» нації. Майже упродовж усього періоду після розпаду СРСР її апологети, незалежно від кольору прапора чи партійної належності, в унісон говорять про трагічні наслідки розриву «братерських» історичних зв'язків між білорусами, росіянами та українцями. Їх основний месидж полягає в тому, що всі три гілки східнослов'янського етносу є одним «общеруським» народом, а тому вихід слов'янських республік з єдиної держави і проголошення ними незалежності є зрадою національних інтересів цього ж народу.

Отже, об'єктивні, державотворчі трансформації, що відбулись у національних республіках, зокрема в Україні, часто підмінюються різними софізмами, спробами трактувати закономірний, природний розпад СРСР («імперії зла») як цілеспрямований розвал його зовнішніми та внутрішніми ворогами. Прихильники «общеруської» нації («руського мира»), які, зокрема, не погоджуються з фактом виходу з Радянського Союзу України, сприймають процес розпаду як «різання по живому, єдиному організму» і докладають чималих зусиль для реставрації, реанімації зруйнованої Російської імперії під вівіскою, наприклад, т. зв. Євразійського союзу, «Руського міра» організатором і натхненником якого виступає президент Росії В. Путін.

За таких обставин наукова концепція історії України-Руси М. Грушевського є тією інтелектуальною опорою, яка допомагає долати старі міфологеми в мисленні частини сучасних українців. І тому політико-правову спадщину великого українського історика й державного діяча потрібно активніше, а головне системніше, використовувати в динамічному процесі суспільно-політичного, правового виховання українських громадян. Зокрема, широкому загалу української спільноти варто нагадати, що «общеруську» національну ідею кремлівські пропагандисти, політологи, політтехнологи і соціальні психологи запозичили зі старого арсеналу імперської політики династії Романових. А також слід пам'ятати, що ще понад століття тому з цього приводу російським шовіністам переконливо й аргументовано відповів М. Грушевський, довівши у своїх працях природне право українського народу на самостійний і незалежний історичний розвиток. Так, у статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», опублікованій 1903 р., учений докладно і критично розглянув панівну в Російській імперії офіційну, історичну концепцію (сформовану такими відомими російськими «придворними» істориками, як М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський та ін.). Зазначена концепція пропагувала «общеруську» історію і культуру, вилучивши на догоду царській владі давньоруський період з історії українського й білоруського народів, відтак М. Грушевський обґрунтовано визнав її штучною, догматичною і помилковою, тобто антинауковою.

Ми переконані, що політико-правова спадщина М. Грушевського – невичерпне джерело знань для сучасного українця-патріота. Його праці дають змогу глибоко і всебічно усвідомити основні причини минулих негараздів і поразок українців, задуматися над ними і зрозуміти, що проблеми нинішні – майже дзеркально накладаються на гасла, за допомогою яких ворожі сили намагаються втягнути українське суспільство у вир перманентних суспільно-політичних конфліктів. Адже в наш час, як і колись, на масовому рівні через підконтрольні російські та проросійські ЗМІ, Інтернет, літературу й мистецтво,

з використанням психологічних технологій, продовжують мусувати такі заявлені теми, як «ісконно руські землі», «єдиний общеруський народ», водночас підкидають й сучасніші ідеї: вступу до Єдиного економічного простору, надання російській мові статусу другої державної в Україні, федералізації України, «військового перевороту та хунти в Україні» тощо.

Сьогодні, навіть на основі лише емпіричного матеріалу, можна побачити виразні тенденції до зміни поглядів науковців на роль і значення багатой спадщини М. Грушевського в українській і європейській історії, історії політичної та правової думки, як засновника української новітньої політичної нації.

По-перше, в останні роки постать М. Грушевського як ученого, політичного і державного діяча виходить з тіні інших видатних національних особистостей і викликає великий інтерес в Україні і за кордоном. Отже, за важливістю внеску в національний державно-правовий розвиток України його порівнюють з Т. Шевченком, І. Франком.

По-друге, увага до діяльності і творчості М. Грушевського, у зв'язку з проблемами розбудови нових незалежних національних держав, особливо зростає на всьому пострадянському просторі. До речі, у колах української діаспори різних країн інтерес до його творчості завжди був підвищеним.

По-третє, у сучасному українському суспільстві формується чітке розуміння того, що без ґрунтовного вивчення творів М. Грушевського, без органічного введення їх у загальнонауковий обіг, у процес теоретичного політико-правового осмислення, знання про формування і становлення модерної політичної української нації будуть неповними та недостатніми для об'єктивної оцінки динамічних тенденцій національного розвитку.

У зв'язку із цим, варто наголосити, що перу М. Грушевського належить понад дві тисячі наукових праць у різних галузях науки зі широкого спектра української проблематики. Водночас видатною є роль М. Грушевського не лише як сумлінного науковця-дослідника історії українського народу, українського державотворення, але й як реального політика, державного діяча.

Він очолював університетську кафедру, наукове товариство ім. Т. Шевченка, заснував науковий журнал «Літературно-науковий вістник», відділ НАН України, стояв біля витоків створення Інституту історії НАН України, Українського соціологічного інституту. М. Грушевський очолював УЦР, політичні партії лівого спрямування.

Найбільш цінним у працях цього мислителя європейського рівня є системність і комплексність аналізу українських політичних, державницьких, міжнародних, гуманітарних, національних проблем. Насамперед, українським важливим та актуальним для сьогодення є авторські оригінальні формулювання понять і дефініцій щодо:

- української національної ідеї;
- ідеї єдності всіх етнографічних українських земель у демократичній державі;
- ідеї рівності українського народу з усіма цивілізованими, демократичними народами світу;
- майбутнього державного устрою і шляхів розбудови незалежної і суверенної, правової і демократичної Української держави;
- міжнародної складової (виміру) українського державотворення.

М. Грушевський висловлювався за плідну *ідею духовної модернізації новітнього українського суспільства*, перетворення українців різних земель на *єдину новітню політичну націю*. Він наголошував на перевагах саме *мирного еволюційного шляху розвитку українського суспільства* [42, с.163–170], соціалістичної трансформації, демократизації, федералізації, автономізації. Однак ці проекти були все ж надто далекими від жорстоких внутрішніх і зовнішніх реалій, в умовах внутрішніх конфліктів та іноземної воєнної агресії з боку різних загарбників.

Виходячи з основного контексту наукових поглядів М. Грушевського, можна стверджувати, що найактуальнішими для сьогодення є його погляди щодо вироблення *української національної ідеї*. Варто зауважити, що формуванням чіткої української національної ідеї українська наука займалася

постійно. На її визначення впливали теорії щодо націй із самостійною і несамостійною національною історією. До речі, до несамостійних націй проімперські вчені, зокрема російські, радянські, намагалися зарахувати й українців.

З творів М. Грушевського можна зробити висновок про історичну послідовність, тяглість і наступність формування в українського народу національної ідеї з часів Київської Русі-України, Литовсько-польської держави, козацтва. В «Історії України-Руси» він зазначав, що українська ідея формувалася як окрема етнічна самосвідомість, викристалізовувалася власне як українська національна ідея [71, с. 143–191]. М. Грушевський наголошував на об'єктивних закономірностях формування української національної ідеї. Зокрема, писав: «Українство прогресивне, демократичне, соціальне українство, що виражає стремління свідомої частини українського суспільства, це не теорема довільно вимішлена якоюсь кучкою людей, а органічний наслідок історичного процесу, логічний висновок з історичних умов українського життя та фактів його сучасних відносин» [71, с. 143–191].

Ці висновки важливі тому, що з огляду на багатовимірність проблеми врахування етнічних, політичних, правових, соціально-економічних, духовних, мовно-культурних, ментальних, історичних умов буття нації, мали місце й інші погляди, які висловлювали українські вчені. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький вбачав відсутність прямої історичної лінії у здобутках та традиціях, вважав, що у цьому полягає трагедія української історії, причина хронічної політичної незрілості українського суспільства [127, с. 88]. Аналогічні погляди відображено й у працях М. Костомарова.

Водночас Д. Дорошенко акцентував увагу на зовнішніх, європейських чинниках, які суттєво впливали на українське ідейно-політичне життя. У книзі «Нариси історії України» він писав: «Українська історична традиція подала руку новим ідеям, які приходили до нас із заходу, ідеям народності, ідеям політичної свободи, соціальної рівності і справедливості. Властиво в цих ідейних впливах, в їх прищепленні та акомодатії на українському ґрунті, слід

шукати зародок духовних течій, що хвиля за хвилею постають на Україні з кінця 18 ст. й заповнюють собою зміст українського культурно-національного розвитку аж по нинішній день» [80, с. 5–6].

Аналізуючи політико-правову спадщину М. Грушевського, можна дійти висновку, що розбудова Української незалежної держави, як він уважав, може бути успішною за умови консолідації українського суспільства навколо надії, яка об'єднувала б усе населення країни, була б найбільш сприйнятною, життєдайною, зрозумілою, близькою для кожного члена суспільства, незалежно від поглядів, статусу, місця проживання, віку тощо. Крім того, вона має узагальнювати попередні нагромаджені безцінні знання, ґрунтуватися на них і бути суспільно прогресивною [7].

Крім того, важливою є й розроблена М. Грушевським фундаментальна концепція про українську національну сутність, визначення її як наукової категорії. Власне, таке поняття верифіковано сучасним, бурхливим і драматичним розвитком Української держави.

Актуальними є й фундаментальні висновки М. Грушевського щодо соборності українських земель у розумінні їх об'єднання, неподільності, цілісності, монолітності, суверенності. До речі, він порівнював Західну і Східну Україну з двома крилами птаха, які лише разом можуть піднести його на недосяжну висоту.

Вважаємо, ця думка є пророчим застереженням від штучного використання у брудних політичних цілях мовної, релігійної, політичної відмінностей у поглядах українців на Заході і Сході. Разом з тим, найняті політиками недобросовісні політтехнологи, наприклад, за часів президента Л. Кучми, нерідко вдавалися до поділу українців на різні частини, аби привернути симпатії до програм таких псевдополітиків певного електорату, здобути підтримку на чергових виборах.

З огляду на історичні факти, на які опирався М. Грушевський, обстоюючи свої погляди, його висновки з революційних подій 1917–1920 рр., українському громадянському суспільству, зокрема політикам, громадським діячам та

активістам, важливо знаходити розумний консенсус між усіма суб'єктами державотворення, активно долати наявні суперечності, об'єднавшись, послідовно і цілеспрямовано рухатись вперед до об'єднаної Європи, євроантлантичної інтеграції.

У засадах національної політики, які докладно розробив М. Грушевський, було передбачено надійне забезпечення прав національних меншин. Поряд із забезпеченням українському народові реалізації його прагнень у незалежній державі, а також широкого самоуправління, передбачалося порозуміння і діалог місцевих національних і класових груп, входження представників національних меншин до територіальних комітетів [71]. Ці положення є європейськими за суттю і духом й активно використовуються сьогодні в організації та діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування і надалі розвиватимуться в перебігу реформи державного апарату, адміністративно-територіального поділу, місцевого самоврядування, відповідно до усталених і перевічених демократичних норм.

Погляди М. Грушевського вплинули на формування сучасної концепції національної політики України, яка, безперечно, оснований на загальноновизнаних нормах і принципах рівності усіх громадян, незалежно від національних, мовних, соціокультурних, релігійних та інших орієнтацій, у дусі демократичних європейських стандартів.

Як уже зазначалося, характерними й оригінальними є погляди вченого щодо перспективи українського державотворення. Зокрема, у праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» (квітень 1917 р.) М. Грушевський писав, що українці хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України не в складі жорстко централізованої держави, а в Російській федеративній, демократичній (соціалістичній) республіці. Причому ця автономна Українська держава має бути організована на демократичних засадах самоврядування і самостійно вершити вдома справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми

дорогами, доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію, суд [71].

Українська державницька перспектива ґрунтується на колективному концентрованому досвіді державного будівництва, усвідомленні та розумінні особливостей драматичного українського історичного процесу, розвиненій державно-політичній традиції та багатовіковій державотворчій практиці. Тож сприйняття М. Грушевським майбутніх осяжних перспектив українського державотворення у своїй основі єднає ідеї федералізму та соборності. Зазначимо, такі ідеї були найбільш популярними у вітчизняній суспільно-політичній думці ХІХ – початку ХХ ст. та в практичному державному будівництві доби української революції 1917–1921 рр. У теоретичному та практичному вимірах вони є фактично комплексними моделями перспективи історичного розвитку України. До речі, більшість українських учених схильні розглядати *соборність* як основоположний компонент самостійницької традиції суспільно-політичної думки ХІХ – початку ХХ ст. [77].

Ця історіографічна позиція бере свій початок у генезі пострадянської історичної науки, коли актуальні національно-державницькі сюжети стали домінантною ознакою новітнього історіографічного процесу. Тема федералізму в сучасній юридичній науці є досить контраверсійною, враховуючи її надто високий рівень політизації [156]. Йдеться, зокрема, про нав'язування тези про федералізацію України з боку путінського терористичного режиму.

У процесі висвітлення творчої, насамперед політико-правової спадщини М. Грушевського, значну увагу науковців привертають ідеї саме федералізму й соборності як, без сумніву, пріоритетних ідеологічних засад державотворчої діяльності періоду національно-визвольних змагань. Тривалий ідеологічний дискурс спонукає дослідників враховувати різні тлумачення подій, однак саме форми державності доби української революції 1917–1921 рр. і їхнє сприйняття М. Грушевським дозволяють стверджувати про системну спрямованість тенденцій державницької перспективи.

Зрозуміло, що в історичному контексті звернення науковців до ідей федералізму та соборності визначалося низкою чинників. Так, інкорпорація Гетьманщини до складу Російської імперії покликала до життя *доктрину козацького автономізму*, яка черпала свої головні ідеї з малоросійської концепції історії України. До того ж, поява федералістської ідеї була пов'язана з поширенням ідей французького та американського Просвітництва, які втілювалися, відповідно, у практиці Великої французької революції та розбудови незалежної конфедеративної (згодом – федеративної) держави – США.

Водночас соборність поставала як форма етнічного, національного державотворення у відповідь на шовіністичні, великодержавні закиди в «неісторичності» української нації. Після завершення російсько-французької війни 1812 р. багато прогресивних європейських ідей безпосередньо потрапили на російський суспільно-політичний ґрунт. Безперечно, український інтелектуальний світ ХІХ ст. історично, органічно і генетично залежав від світу європейських гуманістичних та демократичних ідей. Разом з тим, зі 40-х років ХІХ ст. реальний ідеологічний вектор зміщується до російського інтелектуального середовища, в якому брали участь і українські мислителі. Якщо федералізм був надбанням все ж західної суспільно-політичної думки, то соборність стала відображенням переважно українського розуміння моделі формування майбутньої національної державності.

Очевидно, питання соборності є досить дискусійним, враховуючи його генезу та практику використання вітчизняними інтелектуалами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. До слова, соборність початково є поняттям православ'я, в якому релігійна єдність має об'єднувати різні території. Водночас консервативна та самостійницька течії національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. використовували її лише в площині проблеми територіального об'єднання всіх етнічних українських земель в межах єдиної, соборної держави.

Основоположним аспектом рецепції ідей федералізму і соборності у творчості та державницькій діяльності М. Грушевського є формулювання

взаємовідповідності і взаємодоповнення цих важливих ідей. У його усвідомленні вони є концепціями поступального та еволюційного шляху української політико-правової історії й державності, загалом свідченням сприятливого розвитку гуманістичних і демократичних ідей в українському громадянському суспільстві, ознакою розвитку поглиблення модернізаційних процесів. Теоретична розробка і поширення зазначених ідей в українському суспільстві сприяли консолідації політичних вимог національної інтелігенції (політиків, правників, істориків, громадських діячів та ін.) і спонукали молоді вітчизняні політичні партії на початку ХХ ст. і в добу української революції 1917–1921 рр. зайнятися виробленням реальних пропозицій щодо державо- та правотворення й дієвих політико-правових програм, які об'єднували б усіх українців в єдине ціле, в одну національну спільноту.

М. Грушевський влучно описав типові світоглядні риси українця – представника загальноросійської інтелігенції другої половини ХІХ ст. Так, цьому персонажеві була властива подвійна ментальність, *дихотомна культура*, внутрішнє протистояння політичної та етнічної самоідентифікації. Зрозуміло, що такі характеристики сприяли формуванню федералістської концепції в її народницькій і соціалістичній інтерпретації. Варто зазначити, що за своїми політичними переконаннями М. Грушевський орієнтувався на реалізацію слов'янської ідеї, а згодом, у зрілому віці, – на формування соціалістичної федерації народів. Етнічна самоідентифікація вченого живилася з народницького розуміння процесу історичного розвитку українців, виокремлення особливого місця селянства, його культури, традицій та звичаїв. До розуміння соборності М. Грушевський прийшов через професійне, сумлінне і ґрунтовне студювання національної політико-правової історії, а також розробку історіософських підстав української політичної та правової традицій.

«Український проект», поява якого обрамлювалася в національну історію, опрацьовану і написану М. Грушевським, потребував провідної привабливої об'єднавчої та консолідаційної ідеї. Розробляючи свою історичну концепцію, вчений звернувся до географічного принципу. Аналізуючи буття сусідніх

народів, доводячи їхню окремішність, М. Грушевський виводив реальні етнічні кордони проживання українців. У підсумку він обґрунтував наявність спільної історичної долі автохтонного населення штучно розділених українських земель, які в майбутньому обов'язково мають об'єднатися в єдиному потужному державному утворенні. Власне цей концепт схилив історика до реалізації ідеї внутрішньої федералізації, водночас не відкидаючи і деяких спільних, наприклад з росіянами, культурних та соціальних закономірностей розвитку.

В українському контексті ідеї федералізму і соборності на практиці були для нього взаємодоповнювальними концептами, які надають цілковиту легітимацію українській владі. Національно-демократична революція 1917–1921 рр. відбувалася за напрямками, які визначалися рецепцією двох ідей у середовищі провідників та учасників українського політичного визвольного руху. М. Грушевський, як мислитель, теоретик і практик, сприймав ці ідеї, а також визначив їхній вплив на подальший розвиток політичної та правової свідомості відомих лідерів української революції. Пошук та вироблення М. Грушевським основних засад державницької перспективи для України найповніше відображає його багата публіцистика та активна політична діяльність, починаючи з часів першої російської буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. Словом, гостро актуальне «українське питання» стало стрижневим ідейно-політичним формулюванням усього його життя і діяльності.

М. Грушевський покладав великі сподівання на те, що стрімкі революційні події та глибока демократизація суспільного життя в Росії дозволять ефективно вирішити «українське питання» в конкретній формі національної державності в межах російської демократичної держави. Сподіваючись на важливу підтримку в цьому питанні «прогресивної російської громадськості», вчений прагнув максимально заспокоїти її та відмежуватись від звинувачень українців в «мазепинстві». Закономірно, що зміст його сміливих новаторських політичних пропозицій був втілений у конституційному проекті федералізації Російської імперії [115].

У статті «Українське питання в історичному розвитку» (1915) історик наголошував, що для значної частини українського суспільства та вітчизняної інтелігенції питання про національну єдність українського народу, або навіть про саме існування української національності – «се ще пункт, якого вони ще не проминули, питання, яке вони не розв'язали» [218].

Доба Центральної Ради стала апогеєм розвитку державницьких поглядів М. Грушевського, їх зміст становила сукупність федералістських тенденцій та положень соборництва, що відображено в Універсалах, рішеннях Українського національного конгресу, постановах з'їзду народів Росії та інших актах, а також публіцистичних працях ученого. Тим самим М. Грушевський намагався виробити власне українську перспективу, сформувавши перспективну модель відродженої майбутньої української державності. Він невтомно наголошував на обов'язковості, актуальності і безальтернативності об'єднання всіх українських земель у природних етнографічних межах.

Український федералізм і соборність у рецепції М. Грушевського якісно й органічно продовжували козацько-автономістські («малоросійські») тенденції вітчизняної політичної та правової думки, перетворивши їх на досить реальну і перспективну програму. Розвиток соборницьких переконань голови ЦР проявився в потребі об'єднання етнічних українських земель в одне потужне державне утворення. Власне концепція соборництва М. Грушевського спиралася на інтелектуальний ґрунт романтичних уявлень провідників національного руху ХІХ ст., що визначально вплинули на становлення його політико-правового світогляду [200].

Нагадаємо, що до 1917 р. територіально-політичного або територіально-адміністративного утворення «Україна» не існувало [28]. У добу ЦР російський контекст зіграв вирішальну роль у формуванні федералістської й соборницької ідей, що протиставили йому відмінну, протилежну, демократичну модель майбутнього суспільно-політичного розвитку України. Водночас легітимізацію своїх природних автономних прав Центральною Радою на чолі з М. Грушевським наївно очікувала отримати саме від Тимчасового уряду як центрального

правлячого органу Росії [133]. Разом з тим, практика державного будівництва доби Центральної Ради свідчить про мирне співіснування федералістської ідеї та ідеї соборності. Словом, М. Грушевський спершу бачив Україну 1917–1918 рр. у правовому статусі національно-територіальної автономії у власних етнографічних межах [97].

Автономістсько-федералістська орієнтація М. Грушевського виражалася, передусім, у зовнішньому аспекті, виступаючи первинним елементом у прагненні забезпечити стабільний, прогресивний і перспективний державницький розвиток України. Її реальний зміст становила ідея соборності як практика запровадження принципів нового адміністративно-територіального устрою. Щоправда, погляди на соборництво 1917–1918 рр. в усвідомленні М. Грушевського ще не становили цілком самостійної концепції, тому й були втілені у форму політико-правової вимоги Центральної Ради до Тимчасового уряду про юрисдикційну підпорядкованість українських власне губерній самоврядній українській владі.

У проекті декларації Тимчасового уряду Росії у справі утворення крайового комісаріату, підготовленому М. Грушевським навесні 1917 р., наголошувалося, що автономна Україна має охоплювати всі терени, де українці становлять більшість населення. Тобто йшлося про Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, з виокремленням з них українських частин, а також уведенням до складу українських областей частин Холмської, Гродненської, Мінської, Курської, Воронежської губерній, Кубанської області та інших місцевостей [217].

Отже, національно-територіальна автономія України повинна була прямо узгоджуватися з принципами державної й адміністративної децентралізації. Це було засадничим положенням державницького проекту М. Грушевського. Автономія йому бачилась не як окреме місце проживання людей однієї національності, не змішаної з іншими, а як форма державного устрою, при якій усі представники населення, незалежно від будь-яких обставин, забезпечуються

рівними правами. Головним сенсом демократичних перетворень була ідея заміни російського суперцентралізму на демократичний федералізм європейського типу. Таке розуміння перспектив перебудови форми державного устрою дозволяло убезпечити суспільство і народи від радикальних потрясінь, революційних катаклізмів, а також було виявом подвійної російсько-української ментальності М. Грушевського й інших українських революційних провідників.

10 липня 1917 р. було затверджено складений на основі домовленостей з Тимчасовим урядом проект автономного устрою України – «Статут вищого управління України». Однак його не схвалив новий склад Тимчасового уряду. 4 серпня 1917 р. цей уряд ухвалив «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». За цим документом, виконавчі повноваження Генерального секретаріату поширювалися на територію лише п'яти українських губерній – Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської (за винятком Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського повітів) [208].

Важливою подією утвердження соборницьких ідеалів стало ухвалення III Універсалу, текст якого особисто підготував М. Грушевський. Універсал проголошував нові територіальні межі автономного українського державного утворення. Водночас використання назви «Українська Народна Республіка» свідчило про високе самоусвідомлення провідниками революції надбань української історії, вона стала відображенням існування та розвитку єдиної державно-політичної традиції України. Таке формулювання вперше стало юридичним закріпленням офіційної назви українських територій. УНР охоплювала «території в більшості заселені українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)». Отже, у цьому важливому документі досить чітко була відображена ключова ідея соборності українських земель [211].

З початком вторгнення більшовицьких військ в Україну М. Грушевський зосередився на програмовій та ідейній роботі, намагаючись знайти оптимальні

шляхи подальшого розвитку українського державотворення та його перспектив у надзвичайно складних умовах війни за незалежність. Скептичне і негативне ставлення до політики більшовиків у М. Грушевського на початку 1918 р. не відрізнялося від аналогічних настроїв у середовищі провідників Центральної Ради. Важливо, що перед тим політик розраховував перетворити всеукраїнський представницький орган – Центральну Раду – на ініціативний центр, який наполегливо виступав би за утворення демократичної федеративної Російської республіки.

Як історик та голова Центральної Ради, він обстоював ідею домінування народу, народовладдя в суспільній організації. Причому під народом розумілося селянство чи трудящий люд, без визначення пріоритету якоїсь соціальної групи. Такий погляд М. Грушевського, до речі, повністю суперечив тенденціям розвитку європейської історії. Інтелектуальне та політичне зацікавлення орієнтацією на Європу пояснюються поточним революційним моментом, який характеризувався завершальним етапом Першої світової війни, насильницьким захопленням більшовиками влади в Росії, а також певною трансформацією політичних і правових поглядів мислителя під значним впливом більшовицької, російської агресії в Україну.

Однак на практиці самостійність Української Народної Республіки була для М. Грушевського, на жаль, лише складною політичною комбінацією. Недаремно, вчений наголошував: «Не вважаю як перед тим, як і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зостаюсь і далі федералістом» [54, с. 154]. Положення про світову федерацію вільних народів історик розробляв не лише як перспективну кінцеву мету для українського народу, а й теоретичне формулювання, у межах якого разом існують соціалістичні ідеали та відомі народницькі ідеї. Причому першим кроком до всесвітньої федерації має стати організація «федерації країв», які пов'язані добровільним входженням до її складу при тісних економічних та культурних відносинах [54, с. 154]. Найвигіднішою для України, на думку вченого, має стати модель «кооперації народів Чорного моря» [54, с. 154].

Доба Центральної Ради була періодом утвердження та водночас глибокої трансформації державницької перспективи України у поглядах М. Грушевського. Ультиматум Раднаркому, розв'язання українсько-більшовицької війни, бачення особливої ролі ЦР у конструюванні демократичної федерації на теренах колишньої Російської імперії визначили появу нових ідеологічних концептів, які невтомно розробляв її голова. Вихід серії публіцистичних статей, у яких він виступив палким прихильником самостійності УНР в тогочасних складних умовах та однозначним ідейним ворогом більшовизму, характеризував наявність спільного ідейно-політичного знаменника – бачення самостійної, демократичної, федеративної України поза російським контекстом. Відтак від цієї тези уже відштовхувалися пропоновані інтелектуальні *конструкції європейської й чорноморської федерацій*. Якісно новим твердженням М. Грушевського *стала ідея внутрішньої федералізації України в її етнічних межах*. Такий політико-правовий погляд відображав суто народницьке розуміння ученим історичного розвитку українських земель, в якому домінантне місце належало саме ідеї соборності.

Надалі ідея федералізму М. Грушевського в період його еміграції (1919–1924) була концептуально розвинена та доповнена потребою в організації федеративної форми у відносинах між вільними рівноправними народами, у внутрішньому державному устрої України та у формуванні системи її адміністративно-територіального поділу. У цьому контексті варта уваги думка вченого: «Чи буде Українська Республіка формально зватися федеративною, чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік-громад» [54, с. 231]. Тут же М. Грушевський ставить питання про форму державного устрою: «Чи українська радянська республіка має бути унітарна, чи федеративна» [54, с. 231]. Він вважав право на федеральний зв'язок не тільки правом України у відносинах з іншими національними територіями, але також і за окремими частинами української території визнавалося право домагатися федеративної Української республіки [54, с. 230].

В еміграції М. Грушевський продовжує розвивати ідею внутрішньої федералізації України, яку він виводив після рішучого розриву з попереднім російським контекстом та на ґрунті історичного партикуляризму українських земель. Заразом ідея соборності поступово і планомірно перетворюється в його баченні на форму федеративної України в більшому державному утворенні – конфедеративному союзі цивілізованих демократичних держав. Після повернення в УСРР вчений схилився до концепції загального партикуляризму, що, однак, явно суперечила його попереднім соборницьким позиціям. Відтак, уже на схилі літ, у 1930 р., М. Грушевський у своїй розвідці «Степ і море в історії України» писав: «Донедавна – та можна сказати, що й нині ще «Новоросія» і «Україна» мислилися й мисляться як поняття окремі, диспартні, не зв'язані органічно» [92]. Така конструкція відтворює небезпечний нині з погляду українських національних інтересів федералістський, регіоналістський підхід у державному будівництві, вигідний путінській Росії, яка сьогодні намагається силою його реалізувати в Україні, розвалити її зсередини, адже цілі військової агресії на Донбасі поки що не були досягнуті. В. Путін традиційно, по-імперськи намагається контролювати всю Україну, через перетворення її на маріонеткову державу, шляхом вживлення в її здоровий організм бандитських терористичних, проросійських угруповань ДНР/ЛНР під назвою «окремих районів Донецької і Луганської областей», але з особливим статусом.

Отже, українська державницька перспектива в розумінні М. Грушевського ґрунтувалася на поєднанні концепцій федералізму та соборності. Причому концепція соборності фактично заклала теоретичні підстави самостійності держави. Такий підхід, як ми вже зазначали, дозволяв М. Грушевському виявити найбільш вдалі способи запровадження національно-територіальної автономії з урахуванням поточного політичного моменту. Саме концепція соборності надала революційному федералізму М. Грушевського власне європейських рис. Теоретична розробка державницької перспективи відбулася загалом в межах російського історичного контексту, але з усебічним врахуванням українських національних інтересів і специфіки.

Висновки до розділу 3

Федералістський проект М. Грушевського початку ХХ ст. фактично став ґрунтовним інтелектуальним внеском української інтелігенції в суспільно-громадську, політико-правову дискусію про майбутню кардинальну політичну перебудову Російської імперії. Він став своєрідною відповіддю на дискримінаційну асиміляційну політику самодержавства щодо українського народу. Цей проект у своїй основі ґрунтувався на двох основних положеннях. Головним з них є положення про репрезентаційний уряд, під яким учений розумів запровадження повної політичної демократії для українців. Інше положення передбачало рішуче відстоювання децентралістського принципу, що означало ефективне, оптимальне вирішення національного, передусім українського, питання. Отже, М. Грушевський намагався подолати гострі суперечності, що розривали величезну Євразійську імперію. Проект ученого викликав великий резонанс у середовищі діячів російського ліберально-демократичного руху, котрі відверто відкидали будь-які варіанти самостійного розвитку для інших народів імперії, крім поляків та фінів. Конституційні пропозиції М. Грушевського яскраво і переконливо виявили європейське спрямування української політичної та правової думки й українського національного визвольного руху в Російській імперії на початку ХХ ст.

За досить короткий проміжок часу, під впливом неоімперської, шовіністичної політики спочатку Тимчасового уряду, а потім й більшовиків, погляди видатного вченого на стан і перспективи Української демократичної держави кардинально змінилися.

Загалом українська державницька перспектива в розумінні М. Грушевського ґрунтувалася на органічному поєднанні основних його концепцій – федералізму та соборності. Причому саме концепція соборності заклала надійні теоретичні підстави самостійності української державності. З опорою на ідею соборності й було запроваджено модель української

національно-територіальної автономії. Безперечно, з урахуванням реалій поточного політичного моменту. Власне концепція соборності надавала революційному федералізму М. Грушевського по-справжньому європейських рис. Причому теоретична розробка державницької перспективи України ученим відбувалася загалом у традиційних межах російського історичного контексту, щоправда, з усебічним урахуванням українських національних інтересів та особливостей.

ВИСНОВКИ

У виконаній дисертаційній роботі на актуальну малодосліджену тему на основі одержаних вірогідних теоретичних та практичних результатів вдало вирішено сформульоване наукове завдання щодо висвітлення еволюції поглядів М. Грушевського про державу і право в межах науки історії політичних та правових учень, зокрема історії української політичної та правової думки. Успішному вирішенню сформульованої в дисертації складної наукової проблеми сприяло використання системи філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, за допомогою яких переконливо обґрунтовано достовірність отриманих результатів. Уперше зазначена актуальна наукова проблема стала предметом спеціального, комплексного, виконаного на монографічному рівні ґрунтовного дослідження в межах історії політичних і правових учень. Результати, отримані здобувачем, ґрунтуються на великому масиві опрацьованих різноманітних джерел, зокрема й архівних документів, спеціальної літератури, дотичної до досліджуваної теми.

1. Історіографічний аналіз проблеми, розробленої в межах дисертаційного дослідження, дозволив виявити основні наукові позиції щодо визначення суті й особливостей поглядів М. Грушевського про державу і право. Дослідники по-різному інтерпретують їх формування, становлення, розвиток, зміну, а також їхній зміст. Політико-правовий світогляд ученого проаналізовано з урахуванням основних суспільно-політичних тенденцій історичного розвитку російського (українського) суспільства ХІХ ст. та першої третини ХХ ст., а також його багатой творчої спадщини, що є поширеним логічним прийомом історіографічної реконструкції. Попри значну кількість наукових праць, присвячених постаті і творчості М. Грушевського, виявлено відсутність системного, комплексного та всебічного дослідження *його державно-правових поглядів*, які є актуальними, цікавими, вагомими і привертають до себе пильну увагу з метою їх повноцінного, ґрунтовного, історико-правового вивчення з

національних, державницьких позицій та використання в сучасній практиці державного і правового будівництва, насамперед в Україні.

2. Докладно проаналізований комплекс джерел містить правдивий відбиток епохи та її об'єктивну і суб'єктивну характеристики, що дозволяє повною мірою використати ці джерела під час виконання сформульованих наукових завдань. Джерелознавчий аспект державно-правових поглядів М. Грушевського є стрижневим у виробленій дослідницькій стратегії, акумулюючи в собі особистісні, світоглядні, об'єктивні чинники історико-правової реальності, які тим самим стають сполучною ланкою між минулим, теперішнім та майбутнім. Вивчення поглядів М. Грушевського про державу і право донедавна було складною, малодослідженою, незавершеною справою. Попри деяку складність опрацювання наукової спадщини М. Грушевського, виокремлено конкретні етапи формування і розвитку системи його державно-правових переконань, причому поява їх чіткої періодизації дає змогу простежити закономірності й суперечності їх становлення і зміни. Отже, виявлена та опрацьована чимала джерельна база є цілком достатньою для глибокого розкриття і висвітлення основних аспектів дослідженої політико-правової теми.

3. Еволюцію поглядів М. Грушевського про державу і право можна уявити як складний і суперечливий процес, який поєднав у собі специфіку ментальності людини роздвоєної самоідентифікації, обставин і способу життя, багатоманітних і суперечливих тенденцій політико-правового та культурного розвитку українського суспільства другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. у складі Російської та Австро-Угорської імперій, відтак – в умовах появи українських національних державних утворень і знову – окупаційних режимів.

Становлення федералістських переконань М. Грушевського відбувалося в традиціях політико-правової думки і суспільно-політичного руху ХІХ ст.: від кирило-мефодіївців він узяв на озброєння ідею слов'янського федеративного союзу, від В. Антоновича – народницькі ідеали політичної побудови держави, від М. Драгоманова – ідеали створення європейської федерації та

концептуальний підхід. Федералізм ученого став якісним продовженням федералістської традиції вітчизняної політичної та правової думки. М. Грушевський перетворив його на реальну й перспективну програму на початку ХХ ст. через пропозицію запровадити в державно-політичному устрої Російської імперії кардинальні конституційні зміни, з метою її подальшої демократичної трансформації.

4. Політико-правові погляди М. Грушевського лежали в основі ідеології та діяльності Центральної Ради, визначали і спрямовували бурхливі процеси українського революційного руху. Політичний курс УНР реалізовував традиційний федералістичний напрям вітчизняної суспільно-політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., підготувавши підстави та форму української державності на шляху до утворення, як видавалося, у майбутньому в європейському розумінні демократичної, соціалістичної федеративної Росії. Погляди М. Грушевського про державу і право в цей революційний, неоднозначний період становлення були не лише певною інтелектуальною конструкцією, а й отримали реальну змогу розвиватися, змінюватися та наповнюватися новими сенсами в процесі практичної державотворчої діяльності доби Центральної Ради, тобто певною мірою втілюватися в реальне суспільно-політичне життя.

5. Після насильницького розпуску Центральної Ради, політико-правові погляди М. Грушевського дещо змінилися. На це великою мірою вплинуло бажання вченого повернутися до активної наукової діяльності, але уже в УСРР. Сформовані політико-правова і національна самоідентифікації визначили прихильність ученого до соціалістичних ідей, зокрема й у більшовицькій інтерпретації, та дотримання, попри все, федералістської концепції. У цей період вчений уже практично не згадує про автономію України у складі соціалістичної федеративної Росії. Місце концепту доби Центральної Ради займає ідея самостійності України в конфедеративному союзі рівноправних советських соціалістичних держав-республік. Якщо перше положення ґрунтувалося на історико-правовому досвіді, то друге – на

сліпий, наївній вірі в ідеали світової соціалістичної революції під впливом облудної більшовицької (комуністичної) пропаганди.

6. Федералістський проект М. Грушевського початку ХХ ст., по суті, був ґрунтовним інтелектуальним внеском української інтелігенції в дискусію про майбутню політико-правову перебудову Російської імперії. Він став своєрідною відповіддю на багатовікову гнобительську, асиміляційну, дискримінаційну політику самодержавства щодо українського народу. Цей проект ґрунтувався на двох основних положеннях, головним з яких є створення українського репрезентаційного національно-демократичного уряду довіри, під яким учений розумів повну політичну демократію українців. Іншим положенням є послідовне обстоювання децентралістського принципу в державному будівництві, що означає ефективне й оптимальне вирішення національного, зокрема українського, питання. Отож, М. Грушевський намагався подолати бюрократичну прірву між державою й суспільством, що дозволило б народу панувати «прогресивно» і «раціонально». Проект ученого викликав великий резонанс у середовищі діячів російського ліберально-демократичного руху, котрі, однак, категорично відкидали будь-які варіанти самостійного розвитку для інших народів навіть в умовах розпаду колишньої імперії, окрім поляків та фінів. Конституційні пропозиції М. Грушевського виявили європейське спрямування української політичної та правової думки українського революційного національно-визвольного руху початку ХХ ст.

За досить короткий проміжок часу, під тиском різноманітних об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема неоімперської, шовіністичної політики спочатку Тимчасового уряду, а потім і збройної агресії, інтервенції більшовиків, боротьби за незалежність, встановлення советського режиму, змінилися погляди видатного ученого на перспективи побудови незалежної і демократичної Української держави.

7. Українська державницька перспектива в розумінні М. Грушевського ґрунтувалася на тісному та органічному поєднанні концепцій федералізму і соборності. Причому концепція соборності де-факто заклала

теоретичні політико-правові підстави самостійності. Вона дозволила М. Грушевському запропонувати варіант запровадження національно-територіальної автономії України з урахуванням непростого тодішнього політичного моменту. Саме концепція соборності надавала революційному федералізму М. Грушевського європейських рис. Проте теоретична політико-правова розробка ученим і політиком шляхів державницької перспективи України загалом відбувалася все ж таки в межах російського історичного контексту з усебічним врахуванням українських національних інтересів та особливостей. Попри все, розвиток революційних подій призвів до проголошення незалежності Української держави в різних формах, які, однак, були зруйновані більшовиками та іншими загарбниками – окупантами українських земель. Нині історія повторюється, але на новому витку розвитку, в умовах україно-російської боротьби за незалежність.

Суверенна, незалежна, демократична, правова і соціальна Українська держава є гарантом європейської перспективи, об'єднує український народ і громадянське суспільство. Україна переможе в боротьбі за незалежність в нинішніх умовах воєнної агресії, гібридної війни з боку неоімперської путінської Росії, терористичного, авторитарного, рашистського режиму, який узяв курс на цілковите знищення Української держави й остаточне вирішення «українського питання». Невипадково європейський цивілізаційний вибір, державницький курс євроатлантичної інтеграції підтримує більшість населення республіки, яке бажає стати невід'ємною частиною правової спільноти європейських демократичних народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение. – М. : Наука, 1991. – 220 с.
2. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенційного аналізу. – Дрогобич, 1997. – 115 с.
3. Бойко Т. Круглий стіл на тему: «Родина Грушевських в історії української культури та державотворенні» / Т. Бойко // Українознавство. – 2015. – № 4. – С. 248–250.
4. Болдирєв О. В. Політичний світогляд українських громад другої половини ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / О. В. Болдирєв. – Одеса, 1995. – 17 с.
5. Бочарніков Д. І. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Д. І. Бочарніков. – Х., 1999. – 16 с.
6. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М. : Наука, 1983. – 413 с.
7. Вдовичин І. Я. Інтеграційний вимір інституту прав людини : моногр. / І. Я. Вдовичин, І. М. Жаровська, Ю. О. Фігель. – Львів : Сполом, 2013. – 186 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
9. Верба І. Михайло Грушевський: роки заслання (1914 – 1917) / І. Верба // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 8–21.
10. Верстюк В. Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 3–14.
11. Верстюк В. Ф. Грушевський М. С. у перший період діяльності Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 37–50.

12. Верстюк В. Ф. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року / В. Ф. Верстюк // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 280–289.
13. Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал – 1995. – № 2. – С. 65–79.
14. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навч. Посібник / В. Ф. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997 – 344 с.
15. Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – К., 2004. – 503 с.
16. Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. Сер. : Грушевськіяна / Л. Винар. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – Т. 5. – 216 с.
17. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України / Л. Винар // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. і матер. Міжнар. ювілей. конф., присвяч. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 13–32.
18. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації : статті і матер. / Л. Винар ; НАН України. – К. : Фундація ім.О. Ольжича, 1995. – 304 с.
19. Винниченко В. Відродження нації: історія української революції. Март 1917 р. – грудень 1919 р. / В. Винниченко. – К. : Дзвін, 1920. – Ч. 2. – 328 с.
20. Вісти з Центральної Ради. – 1917. – № 10.
21. Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 23 листоп.
22. Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 15 груд.
23. Гай-Нижник П. Конституційний процес в Україні за Центральної Ради: від автономії до державності (червень 1917 – січень 1918 рр.) / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2011. – № 6 (402). – С. 42–60.

24. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістового наповнення понять / І. Б. Гирич // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 4. – С. 5–30.

25. Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. Гирич. – К., 1995. – 25 с.

26. Гирич І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вісника» у 1907–1914 роках / І. Гирич, С. Панькова // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2. – С. I–XXIV. – (Сер. : «Суспільно-політичні твори (1907–1914)).

27. Голобородько Я. Речник української національної ідеї: до 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського / Я. Голобородько // Вісник Національної академії наук України. – 2006. – № 9. – С. 44–52.

28. Гошуляк І. Проблема соборності України в контексті революційних подій 1917–1919 рр. / І. Гошуляк // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. : матер. Міжнар. наук.-теорет. конф., 20–21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С. 202–216.

29. Грушевский М. Из польско-украинских отношений. – СПб. : Типогр. «Общественная польза», 1907. – 74 с.

30. Грушевский М. Наши требования / М. Грушевский // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 268–273.

31. Грушевский М. С. «О любви к Отечеству и народной гордости» : на українські теми / М. С. Грушевский // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2. – С. 20–37.

32. Грушевский М. С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. / М. Грушевский. – СПб. : [Б. в.], 1907. – 15 с.

33. Грушевский М. С. Украинство въ Россіи, его запросы и нужды / М. С. Грушевский. – СПб. : [Б. в.], 1906. – 48 с.

34. Грушевський М. С. Український вопрос / М. С. Грушевський. – СПб. : [Б. в.], 1907. – 32 с.
35. Грушевський М. Вільна Україна / М. С. Грушевський // Великий українець. – К., 1992. – С. 109–112.
36. Грушевський М. З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня, 1905–1906 рр. / М. Грушевський. – К. : [Б. в.], 1907. – 127 с.
37. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде / М. Грушевський // Повороту не буде!: соціально-політичні праці 1917–1918 рр. / М. С. Грушевський ; упоряд., передм. І. Гирича. – Х. : Вид. Савчук О. О., 2015. – С. 265–288.
38. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Репринт. вид. – К., 1991. – 572 с.
39. Грушевський М. Кінець московської орієнтації / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть / [уклад., авт. передм. і комент. О. Л. Копиленко]. – К. : Знання, 1991. – С. 138–141.
40. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1905. – Т. 30. – С. 245–258.
41. Грушевський М. Лист до секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора / М. Грушевський // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів і фотоматер., комент., приміт. А. П. Демиденка. – К. : Веселка, 1992. – С. 268–275.
42. Грушевський М. На новому шляху (з приводу думських виступів з українського питання) / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 163–170. – (Сер. : Суспільно-політичні твори (1907 – березнь 1917)).
43. Грушевський М. На переломі / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть [уклад., авт. передм. і комент. О. Л. Копиленко]. – К. : Знання, 1991. – С. 134–138.

44. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії / М. Грушевський. – К., 1991. – 128 с.
45. Грушевський М. На руїнах / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 313–321. – (Сер. : Суспільно-політичні твори 1894–1907).
46. Грушевський М. Наша західна орієнтація / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть / [уклад., авт. передм. і комент. О. Л. Копиленко]. – К. : Знання, 1991. – С. 141–144.
47. Грушевський М. Незалежна Польща і автономна Галичина / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів, 2005. – Т. 3. – 511 с.
48. Грушевський М. Нові перспективи / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть / [уклад., авт. передм. і комент. О. Л. Копиленко]. – К. : Знання, 1991. – С. 146–152.
49. Грушевський М. Об'єднання України Наддніпрянської і Наддністрянської / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2013. – Т. 4, кн. 2. – С. 25–26.
50. Грушевський М. По шкоді / М. Грушевський // ЛНВ. – 1918. – Груд. – Т. 172, кн. XII. – С. 233–243.
51. Грушевський М. Повороту нема / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть / [уклад., авт. передм. і комент. О. Л. Копиленко]. – К. : Знання, 1991. – С. 97–99.
52. Грушевський М. Розширення автономії Галичини. Смерть ціс. Франца-Йосифа / М. Грушевський // Промінь. – 1916. – № 2-4. – С. 16–20.
53. Грушевський М. С. Единство или распадение России / М. С. Грушевський // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 139–151.
54. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К., 1991. – 240 с.
55. Грушевський М. Спомини. (Публікація С. Білоконя. Вступ Ф. Шевченка) / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149.

56. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 11. – С. 112–155.
57. Грушевський М. та Антонович В.: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160.
58. Грушевський М. Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень-серпень 1917 р.) / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть / [уклад., авт. передм. і комент. О. Л. Копиленко]. – К. : Знання, 1991. – С. 25–38.
59. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 293–301. – (Сер. : Суспільно-політичні твори 1894–1907).
60. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання / М. Грушевський // Борітеся – Поборете. – Відень, 1920. – № 1. – С. 1–54.
61. Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: Перший і Другий. – 2-ге вид., допов. / М. Грушевський. – К., 1917. – 16 с.
62. Грушевський М. Українці / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 86–130. – (Сер. : Суспільно-політичні твори (1907 – березнь 1917 рр.)).
63. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський // Повороту не буде!: соціально-політичні праці 1917–1918 рр. / М. С. Грушевський ; упоряд., передм. І. Гирича. – Х. : Вид. Савчук О. О., 2015. – С. 244–265.
64. Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / Михайло Грушевський ; підгот. до вид., переднє слово, упоряд., комент. і післям. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – 261 с.
65. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації / М. Грушевський // Повороту не буде!: соціально-політичні праці 1917–1918 рр.

/ М. С. Грушевський ; упоряд., передм. І. Гирича. – Х. : Вид. Савчук О. О., 2015. – С. 221–244.

66. Грушевський М. З біжучої хвилі. Російська Дума і національне питання / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXIV, кн. VI. – С. 588–593.

67. Грушевський М. С. – визнаний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР, громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 рр. : матер. наук.-практ. конф., 30 вересня 2006 р., присвяч. 140-й річниці від дня народж. М. С. Грушевського / ред. : В. П. Шкварець ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Миколаїв. навч.-наук. ін-т. – Миколаїв, 2006. – 152 с.

68. Грушевський М. С. Автобіографія 1906 р. / М. С. Грушевський // Великий українець : матер. з життя та діяльності М. С. Грушевського / А. П. Демиденко (упоряд.). – К., 1992. – С. 197–213.

69. Грушевський М. С. Автобіографія, 1914–1919 / М. Грушевський // Великий українець : матер. з життя та діяльності М. С. Грушевського / А. П. Демиденко (упоряд.). – К. : Веселка, 1992. – С. 214–220.

70. Грушевський М. С. За український маслак (В справі Холмщини) : [Із збірника статей «Визволення Росії і українське питання»] // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 536–544.

71. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 3. – 520 с.

72. Грушевський М. С. Між Москвою й Варшавою / М. С. Грушевський. – [Б. м. : б. в., б. р., конв. 1-13]. – 64 с.

73. Грушевський Михайло Сергійович: мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України. Ін-т держави та права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.

74. Данюк І. Михайло Грушевський про національне самопізнання та національне відродження / І. Данюк // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 11. – С. 57–60.
75. Держави, суспільства, культури: Схід і Захід: збірник на пошану Ярослава Пеленського / голов. ред. Януш Дузінкевич. – Нью-Йорк : Росс, 2004. – XIV, 1288 с.
76. Доморослий В. І. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907): автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. І. Доморослий. – К., 1994. – 17 с.
77. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород ; Нью-Йорк, 1930. – Т. 1 : Доба Центральної Ради. – 437 с.
78. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 272 с.
79. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: (1914–1920) : в 4 ч. / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 542 с.
80. Дорошенко Д. Нариси історії України / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1999. – 238 с.
81. Драгоманов М. Записки Товариства ім. Шевченка / Михайло Драгоманов // Народ. Русько-українська радикальна часопись / под ред. Михайла Павлика. – Коломия, 1893. – Четвертий рік. – 287 с.
82. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Показчик до фонду № 1235 у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві / І. Гирич. – К., 1996. – 108 с.
83. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Т. 1 : Наукові керівники проекту: Барбара Кассен і Костянтин Сігов. – К. : Дух і літера, 2009. – 576 с.
84. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинський ; пер., вступ. ст., прим. та комент. І. Клейнера. – К. : Республ. асоц. українозн., 1991. – 136 с.

85. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. / А. Жуковський // Українській історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.

86. Журавльов С. А. Еволюція поглядів М. С. Грушевського на Українську державу / С. А. Журавльов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». – 2012. – Вип. 44. – С. 211–215.

87. Зайцев М. Культурологія і принципи доповнюваності / М. Зайцев // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Філософія. – 2013. – Вип. 13. – С. 177–181.

88. Зашкільняк Л. Грушевський і Галичина (до приїзду у Львів 1894 р.) / Л. Зашкільняк // Михайло Грушевський і львівська історична школа. – Нью-Йорк ; Львів, 1995. – С. 114–137.

89. Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1884–1894 рр.) / Л. Зашкільняк // Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / М. Грушевський. – К., 1997. – 227 с.

90. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 233–253.

91. Зозуля Є. В. Історичний досвід розвитку співпраці країн-членів Європейського Союзу та України в галузі безпеки, внутрішніх справ і правосуддя / Є. В. Зозуля // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 30–38.

92. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. – Ф. Х. – Спр. 4485. – Арк. 6.

93. Історія вчень про державу і право : підруч. / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.

94. Історія правових та політичних учень : навч.-метод. посіб. для студ. юрид. ф-ту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://law.lnu.edu.ua/uploads/media/Istorija_politichnikh_ta_pravovikh_vchen_-_praktikum.pdf.

95. Камінський М. Погляди Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI–XVII століттях / М. Камінський // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. та матер. Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського (Львів, 1994). – Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 144-154.

96. Кампо В. Ідеї конституціоналізму в творчій спадщині Михайла Грушевського / В. Кампо // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. та матер. Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського (Львів, 1994). – Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 58-59.

97. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Кармазіна. – К., 1998. – 350 с.

98. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / М. С. Кельман ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 35 с.

99. Киян М. Історичний досвід конституційних засад становлення правової держави в Україні / М. Киян // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 116–119.

100. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук : Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 720 с.

101. Когород Л. П. Концепція української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Грушевського: дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Когород Лариса Петрівна. – К., 1994. – 189 с.

102. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 351 с.

103. Комзюк Л. Порівняльний аналіз конституційних проєктів Драгоманова і Грушевського 1884 і 1905 років у контексті еволюції концепцій самостійності України кінця XIX – початку XX століть / Л. Комзюк // Вісник

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2010. – Вип. 82. – С. 16–19.

104. Копиленко А. Набросок к политическому портрету Михайла Грушевського / А. Копиленко // Государство и право. – 1992. – № 4. – С. 116–122.

105. Копиленко О. Я був і застаюсь федералістом (державно-правові погляди М. Грушевського) / О. Копиленко // Радянське право. – 1991. – № 6. – С. 49–52.

106. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К., 1991. – 184 с.

107. Копиленко О. Л. М. Грушевський: «Якої ми хочемо автономії і федерації» / О. Л. Копиленко // Правова держава. – 1992. – Вип. 1. – С. 132–138.

108. Копиленко О. Л. Державно-правові погляди М. Грушевського / О. Л. Копиленко // Радянське право. – 1991. – № 6. – С. 49–52.

109. Копиленко О. Л. М. Грушевський про автономію і федерацію / О. Л. Копиленко // Політична історія України в особах. – К., 1992. – С. 49–72.

110. Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави / О. Л. Копиленко // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 28–37.

111. Копиленко О. Л. Повернення М. С. Грушевського / О. Л. Копиленко. – К. : Знання України, 1991. – 48 с.

112. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / О. Л. Копиленко. – Одеса, 1993. – 49 с.

113. Кордуба М. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. 1 : До початку XI віка. У Львові, 1898 / Мирон Кордуба // Věstník Slovanských Starožytosti. – Praha : Vydává Dr. Lubor Niederle, 1899. – Svazek III. – S. 63–67.

114. Корольов Г. О. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського / Г. О. Корольов // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 68–79.

115. Корольов Г. Федералізм в конституційному проекті М. Грушевського на початку ХХ ст. / Г. Корольов // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. Х. – С. 173–179.
116. Кривецький І. Українська історіографія на переломі. Записки НТШ / І. Кривецький. – Львів, 1924. – Т. 134–135. – С. 162–163.
117. Крот В. О. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського в 1905–1917 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. О. Крот. – Запоріжжя, 1998. – 16 с.
118. Крымській А. Записки наукового товариства ім. Шевченка. Частина І / А. Крымській // Етнографическое обозрение. – М., 1893. – № 3. – С. 177–179.
119. Кудлай О. Б. Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні» на ІV сесії Української Центральної Ради / О. Б. Кудлай // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 80–87.
120. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К. : Темпора. – 2013. – Кн. 1. – 504 с.
121. Купчинський О. Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича) / О. Купчинський // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. та матер. Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського (Львів, 1994). – Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1994. – 488 с.
122. Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. М. Кухар. – Львів, 1997. – 23 с.
123. Кязимова Г. Ф. Соціально-економічні питання у формуванні державності України (порівняльний аналіз поглядів М. С. Грушевського та В. К. Винниченка) / Г. Ф. Кязимова // Інтелігенція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 89–97.

124. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (II половина XIX – початок XX ст.) / Ю. Левенець. – К., 2001. – 585 с.
125. Лебедева Ю. Внесок М. Грушевського у дослідження історії становлення та розвитку Київської Русі як держави українського народу / Ю. Лебедева // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 25. – С. 240–254.
126. Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – 399 с.
127. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
128. Литвин В. Творити Україну Велику / В. Литвин. – К. : Лі-Терра, 2003. – 383 с.
129. Лозовий В. С. Погляди Михайла Грушевського на соціальну базу українського державотворення в період революції 1917–1921 рр. / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2014. – Вип. 7. – С. 91–98.
130. Лотоцький О. Г. Сторінки минулого / О. Г. Лотоцький; Наук.-богослов. ін-т Укр. правосл. церкви в Сполучених Штатах Америки. – Америка : Вид. УПЦ в США, 1966. – 486 с.
131. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. 6, 12, ч. 1. – 287 с.
132. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. 6, 12, ч. 2. – 481 с.
133. Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років : моногр. / О. Любовець. – К. : Основа, 2005. – 311 с.
134. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–108.

135. Манелюк Ю. М. Ідея співвідношення форми держави і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Ю. М. Манелюк ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 19 с.
136. Мироненко О. О. Світоч української державності / О. О. Мироненко. – К., 1995. – 328 с.
137. Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ. Сер. : Історія. Вип. V (За матеріалами міжнар. наук, конференції). – 1997. – 280 с.
138. Михайло Грушевський і Західна Україна: доп. і повідомл. наук. конф. (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / ред. А. Карась. – Львів : Світ, 1995. – 352 с.
139. Михайло Грушевський і Львівська історична школа : матер. наук. конф. (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.). – Нью-Йорк ; Львів. – 1995. – 256 с.
140. Михайло Грушевський і сучасність : матер. Міжнар. наук. конф. – К., 1998. – 85 с.
141. Михайло Грушевський і українська історична наука : матер. наук. конф., присв. Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / уклад. Я. Грицак ; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-та ім. І. Франка. – Львів : [б. в.], 1999. – 275 с.
142. Ідзьо В. С. Михайло Грушевський на шпальтах часописів українців Росії «Украинский Вестник» та «Украинская жизнь» у першій чверті XX століття / В. С. Ідзьо. – Львів : Сполом, 2007. – 64 с.
143. Михутина И. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 288 с.
144. Млиновецький Р. Нарис історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. / Р. Млиновецький. – Львів : Каменяр, 1994. – 568 с.
145. Нагорна Л. Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи / Л. Нагорна // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 7–12.

146. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
147. Немчинов І. Г. Зміна віх або генеза більшовизму / І. Г. Немчинов // Нова політика. – 1998. – № 3. – С. 20–26.
148. Нова рада. – 1917. – 25 берез.
149. Нова рада. – 1917. – 10 верес.
150. Нова рада. – 1917. – 17 верес.
151. Нова рада. – 1917. – 4 жовт.
152. Огірко Р. Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917–1920 роках / Р. Огірко // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. та матер. Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського (Львів, 1994). – Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1994. – 488 с.
153. Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934) / О. Оглоблин // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 6–14.
154. Оглоблин О. О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) / О. Оглоблин // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 82–85.
155. Окіншевич Л. Національ-демократична концепція історії України в працях академіка Грушевського / Лев Окіншевич // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 93–109.
156. Пиріг Р. Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського / Р. Пиріг // Студії з архівної справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 188–192.
157. Пиріг Р. Михайло Грушевський у контексті українського сьогодення / Р. Пиріг // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 32. – С. 88–94.

158. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 «Історія України» / Р. Я. Пиріг. – К., 1994. – 353 с.
159. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р. Я. Пиріг. – К., 1993. – 201 с.
160. Пиріг Р. Я. Ідейно-політичні підстави компромісу М. Грушевського з більшовицькою владою / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 4–19.
161. Письма о добром и прекрасном / сост., общ. ред. Г. А. Дубровской. – М. : Дет. лит., 1985. – 207 с.
162. Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму і сподівання на дії / В. Піскун // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності : зб. наук. пр. – К., 2002. – С. 45–54.
163. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) : моногр. / В. Піскун. – К. : «МП Леся», 2006. – 672 с.
164. Поліковський М. Ф. В'ячеслав Липинський як ідеолог українського консерватизму / М. Ф. Поліковський, С. О. Граб // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – Львів : Вид-во «Львівської політехніки», 2015. – № 824. – С. 392–398.
165. Поліковський М. Ф. Сучасна політико-правова ідеологія України й ідеологія сучасного російського імперіалізму: протистояння світла і темряви / М. Ф. Поліковський // Політико-правова ідеологія українського національного державотворення: проблеми формування та еволюції (історико-теоретичний вимір) : матер. III Всеукр. наук. інтернет-конф., 20 травня 2014 р. / ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2014. – Вип. 3. – С. 68–71.
166. Політологічний енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т держави і права ім. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. – Вид. 2, допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
167. Порус В. Н. Дополнительности принцип / В. Н. Порус // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН ; Нац. обществ.-науч. фонд ;

Предс. научно-ред. совета В. С. Стёпин, заместители предс. : А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – 2-е изд., испр. и допол. – М. : Мысль, 2010. – С. 691–692.

168. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К., 1992. – 231 с.

169. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 48–57.

170. Потульницький В. А. Теорія української політології : курс лекцій / В. А. Потульницький. – К., 1993. – 192 с.

171. Приймак Т. Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року / Т. Приймак // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 127–131.

172. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття. 1924–1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1996. – 335 с.

173. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / редкол. : П. С. Сохань (голова). – К., 1994. – Т. 1. – С. XL–LXXIII.

174. Прицак О. У століття народин М. Грушевського. Листи до приятелів / О. Прицак. – 1966. – Ч. 157–159, кн. 5–7. – 19 с.

175. Процик А. Михайло Грушевський в оцінці російських лібералів / А. Процик // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 152–155.

176. Райковський Б. Михайло Грушевський – засновник системи демократичних виборів в Україні / Б. Райковський, Ю. Донченко, С. Смолянников // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 1 (3). – С. 94–98.

177. Реєнт О. П. Україна Соборна / О. П. Реєнт. – К., 2006. – 128 с.

178. Реєнт О. Перечитуючи написане / О. Реєнт. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2005. – 256 с.

179. Реєнт О. П. Україна XIX–XX століть: роздуми та студії історика / Олександр Реєнт ; [відп. ред. В. А. Смолій ; упор. : В. Б. Любченко... [та ін.]. – К. : [Вид. і вигот. ФОП Майдаченко І. С.], 2009. – 483 с.
180. Реєнт О. П. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р., 21–28 вересня н. ст.). / О. П. Реєнт, Б. І. Андрусишин. – К. : Ін-т іст. України АН України, 1994. – 71 с.
181. Рогожич А. Й. Федералізм М. Грушевського: ідеали та реалії / А. Й. Рогожич, В. О. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 67–77.
182. Рубач М. Федеративные теории в истории России / М. Рубач // Русская историческая литература в классовом освещении : сб. ст. / под ред. М. Н. Покровского / М. Рубач. – М., 1930. – 80 с.
183. Рубльов О. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) / О. Рубльов // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 50–71.
184. Рум'янцев В. Михайло Сергійович Грушевський – видатний український державний діяч (До 140-річчя від дня народження) / В. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 78–86.
185. Рум'янцев В. Четвертий Універсал Центральної Ради – спроба здобуття незалежності / В. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 98–110.
186. Русова С. Два новых исследования по украиноведению / Софія Русова // Вестник воспитания. – 1911. – № 8. – С. 12–18.
187. Сакада Л. Д. Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського / Л. Д. Сакада // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 145–147.
188. Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 35–47.

189. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему / С. І. Світленко // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 41–49.
190. Сворак С. Концепція народовладдя Козацької держави у політико-правових поглядах М. Грушевського / С. Сворак // Вісник Львівського університету. Сер. : Юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 114–120.
191. Северинюк В. Історія і політика у публіцистиці М. С. Грушевського / В. Северинюк // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 18–31.
192. Скакун О. Ф. Джерельна база наукових досліджень з історії політичних та правових вчень / О. Ф. Скакун // Вісник університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 9. – С. 155–163.
193. Сливка С. Філософські принципи у праві / С. Сливка // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 87–95.
194. Смолин Г. Михайло Грушевський і проблеми національних меншостей в Україні / Г. Смолин // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. та матер. Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. – Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 67–70.
195. Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в розробку концепції національно-демократичної революції / В. Ф. Солдатенко // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності : зб. наук. пр. – К., 2002. – С. 202–208.
196. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К., 1997. – 416 с.
197. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва? Жмут фактів і уривок із спогадів // Записки НТШ. – Нью-Йорк, 1978. – Т. 197. – С. 109–147.
198. Стойко В. Михайло Грушевський як державний діяч (на досвіді його діяльності у Центральній Раді) / В. Стойко // Михайло Грушевський : зб.

наук. пр. та матер. Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. – Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1994. – 488 с.

199. Танцюра В. І. Політична історія України як наука: стан і перспективи її розвитку / В. І. Танцюра, О. В. Пересада // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2008. – Вип. 11, № 835. – С. 149–156.

200. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Тельвак. – Нью-Йорк ; Дрогобич, 2002. – 236 с.

201. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Тельвак. – К., 2009. – 521 с.

202. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. А. Левенець.– К. : Стилос, 2001. – 585 с.

203. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов.– К. : Либідь, 1999. – 352 с.

204. Троїцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Троїцинський. – К., 1994. – 260 с.

205. Україна соборна : зб. наук. ст. Ч. 1 : Історико-політичні та правові засади соборності й державотворення в Україні / ред. : О. П. Реєнт ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 2. – 415 с.

206. Українська ідея: історичний нарис / [кер. авт. В. Ф. Солдатенко]. – К. : Наук. думка, 1995. – 131 с.

207. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор та ін. ; НАН України. Ін-т історії України.

Центр. держ. архів вищ. органів влади і управл. України. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 590 с.

208. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – 424 с.

209. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 2. – 765 с.

210. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : у 3 ч. [ред. В. Г. Сарбей]. – К., 1999. – Ч. 1. – 203 с.

211. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [В. Ф. Солдатенко, Т. А. Бевз, О. Д. Бойко та ін.]. – К. : Парламент. вид-во, 2007. – 576 с.

212. Ульяновський В. І. Незнана рання праця М. Грушевського з русистики та джерелознавства / В. І. Ульяновський // Український археографічний щорічник. – 1993. – № 2. – С. 263-280.

213. Фігель Ю. О. До питання аналізу джерел за темою дослідження «Роль юридичних клінік у формування вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей» / Ю. О. Фігель // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 26–30.

214. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції : у 4 т. Т. 1 : Українська революція: розвідки і матеріали / П. Христюк. – Відень, 1921–1922. – 152 с.

215. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 189 с.

216. Цапко О. М. Ідея народовладдя в теоретичній спадщині діячів Української Центральної Ради (М. Грушевського та В. Винниченка) / О. М. Цапко, Ю. О. Богаліка // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 269–276.

217. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

218. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1235. Грушевські – історики, філологи. – Оп. 1. – Спр. 185. Грушевський М. Статті «Роковини української незалежності» та «Про становище на Україні в 1918–1919 рр.». – Арк. 1–10.

219. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1115. Українська Центральна Рада (1917–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 16. Протоколи засідань комітету Центральної Ради 26 квітня – 19 травня 1917 р. – 31 арк.

220. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1115. Українська Центральна Рада (1917–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 7. Протоколи з'їзду представників народів і областей, що прагнуть федеративної перебудови Російської республіки, скликаного Українською Центральною Радою. – 6 арк.

221. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1235. Грушевські – історики, філологи. – Оп. 1. – Спр. 181. Грушевський М. «Українське питання в історичному розвитку». – Арк. 1–28.

222. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1235. Грушевські – історики, філологи. – Оп. 1. – Спр. 184. Грушевський М. «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання». – Арк. 1–25.

223. Чорній В. Нове слов'янофільство і українське питання в оцінці М. Грушевського / В. Чорній // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. і матер. Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. – Львів : НТШ у м. Львові, Українське історичне тов-во, 1994. – С. 207–214.

224. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1927. – 333 с.

225. Шаповал М. Ю. Революційний соціалізм на Україні / М. Ю. Шаповал. – Відень : Накл. вид. «Борітеся-Поборете», 1921. – Кн. 1. – 256 с.

226. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? / Ф. П. Шевченко // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13–30.
227. Шевчук В. О. Академік Михайло Грушевський про державно-правову систему Київської Русі / В. О. Шевчук // Право і безпека. – № 5. – 2010. – С. 54–57.
228. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина / О. Шульгин // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960) : праці історично-філософської секції Наук. тов-во ім. Т. Шевченка. – Париж ; Мюнхен, 1969. – С. 143–156.
229. Шульгин О. Я. Без території / О. Шульгин. – Париж : Меч, 1934. – 251 с.
230. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : навчальний посібник / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак ; М-ство освіти і науки України. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 301 с.
231. Щоденник М. С. Грушевського 1904–1910 рр. / упоряд. І. Гирич // Київська старовина. – № 1. – 1996. – С. 10–30.
232. Dr. Czef [Frankiewicz Cz.]. Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w «kwestii ukraińskiej» w swietle krytyki naukowej / Czesław Frankiewicz. – Lublin, [1916]. – 16 s.
233. Grabowski Tad. St. Rosya jako «opiekunka» Słowian (Dwa odczyty, wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16 i 17 maja 1916 r.) / Tadeusz Grabowski. – Kraków, 1916. – 48 s.
234. Łukasz Adamski. Nacjonalista postpowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę Polaków / Łukasz Adamski. – Warszawa, 2011. – 374 s.
235. Prymak T. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of national culture / T. Prymak. – Toronto : Univ. of Toronto Press, 1987. – 488 p.
236. Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk istorii Kijowskoj ziemi ot śmierti Jarosława do końca XIV wieku. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołyński wopros

1097–1102 / Alojzy Szarlowski // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Rocznik VII. – S. 139–143.

237. Szarlowski A.: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... / Alojzy Szarlowski // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Rocznik VIII. – S. 338–340.